
ΣΥΜΜΙΚΤΑ

ΑΨΕΥΔΕΙΣ ΟΪΣΤΟΙ

A. S. F. Gow und D. L. Page bemerken folgendes zur Junktur ἀψευδέσι ... οἴστοις (A. P. 9, 265, 5, aus einem Epigramm des Apollonides)¹: «We know no parallel to the metaphorical use of ἀψευδής, which regularly connotes “telling or capable of telling the truth”». W. P. Wertoudakis hat jüngst vorgeschlagen², das Wort Κρητες, das zwischen beiden Gliedern der Junktur vorkommt, liefere den Schlüssel zur Erklärung dieser abweichenden Benutzung des Adjektivs: Der Dichter spiele auf den bekannten Hang der Kreter zur Unehrllichkeit an. Wertoudakis' Vermutung ist ansprechend, ich glaube aber, daß man zunächst nach den Voraussetzungen einer solchen Anspielung, d.h. nach der zugrundeliegenden Ähnlichkeit, auf welche sich die außergewöhnliche Benutzung des Adjektivs stützt, fragen muß.

Sehr hilfreich ist die Bemerkung der beiden angelsächsischen Kommentatoren, daß Apollonides an dieser Stelle Bianors Epigramm A. P. 9, 223 variierend nachahmt. Im Vers 4 dieses Epigramms wird der Pfeil durch das Adjektiv πτερόεις qualifiziert. Es ist seit langem bekannt³, daß dem Ausdruck ἔπεα πτερόεντα nicht das Bild des Vogels, sondern dasjenige der gefiederten Pfeile zugrundeliegt. In Aischylos' *Choephoren* (380-1) wird außerdem die Rede mit einem Pfeil verglichen⁴, und recht häufig begegnet uns auch der Gedanke, daß die Rede eine Waffe darstellt, die dem Menschen eigen ist⁵. Auf Grund dieser Vergleiche ist, glaube ich, der

---

1. *The Garland of Philip*, Cambridge 1968, vol. II, 158.

2. *Λογοτεχνικοί τόποι και μύθοι της Κρήτης στο αρχαίο ελληνικό επίγραμμα*, Diss. Thessaloniki 1995, 67.

3. M. Durante, «Epea pteroenta: Die Rede als “Weg” in griechischen und vedischen Bildern» (1958), in: R. Schmitt (Hrsg.), *Indogermanische Dichtersprache* [WdF Bd. 165], Darmstadt 1968, 242-260; vgl. J. Latacz, «ἄπτερος μῦθος - ἄπτερος φάτις: ungeflügelte Worte?», *Glotta* 46 (1968) 27-47, bes. 27-31. R. Drew Griffith, «A Homeric Metaphor Cluster Describing Teeth, Tongue, and Words», *AJPh* 116 (1995) 1-5 verteidigt wieder die alte Verbindung mit dem Bild des Vogels (und in demselben Sinne erklärt er den Ausdruck ἔρκος ὀδόντων als «Käfig» und die Zunge als das «Tor» dieses Käfigs).

4. Vgl. dazu D. Sansone, *Aeschylean Metaphors for Intellectual Activity* [Hermes Einzelschriften 35], Wiesbaden 1975, 7.

5. Vgl. [Phoc.] 124 ἔπλον τοι λόγος ἀνδρὶ τομώτερόν ἐστι σιδήρου. S. die Parallelstellen bei

Schluß erlaubt, daß im fraglichen Apollonidesvers die Metapher umgekehrt wurde: Dem Pfeil ist augenscheinlich ein Adjektiv beigegeben worden, das aus dem Bereich der Rede stammt⁶. Wenn also eine Rede, welche die Wahrheit sagt, ἀψευδής ist, dann kann auch ein Pfeil, der sein Ziel nicht verfehlt, ἀψευδής genannt werden⁷. Diese Entsprechung zwischen Rede und Pfeil wird glänzend, wie ich glaube, durch Pandaros' Worte in E 104 bestätigt: «Wenn wahrlich (ἔτεόν) Apollon mich hierhertrieb», sagt der lykische Bogenschütze, «dann wird mein Geschoß getroffen haben». M.a.W.: Wenn das Wort des Gottes wahr gewesen ist, dann wird sich auch mein Schuß als wahr, d.h. als treffsicher erweisen. In dieselbe Richtung weisen schließlich auch die Adjektive, die sowohl von der Rede als auch von einem Pfeil ausgesagt werden, ἄλιος⁸ oder ἀνεμώλιος⁹.

Universität Thessaloniki

DANIEL J. JAKOB

ΓΑΛΗΝΟΣ, ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΙΔΙΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ 2

Γαλην., Π. τῶν ιδ. βιβλ. 2 [XIX 17, 1-3 K. = Gal. scr. min. II, σ. 97, 20-23 M.¹]: τοὺς οὖν ὑφ' ἑκατέρου [sc. τοῦ Πέλοπος καὶ τοῦ Φιλίππου] λόγους ῥηθέντας εἰς τάξιν καταστήσας ἔγραψά τι γυμνάσιον ἑμαυτῶ καὶ τοῦτ' οὐκ οἶδ' ὅπως ἐξέπεσεν ἐμοῦ μηδὲν εἰδότος αὐτό [= Deichgräber, *Empirikerschule*, ἀπόσπ. 23α, στίχ. 15-17]².

Κατὰ τὴν μαθητεία του στὴν Σμύρνη, ὁ Γαληνὸς ἔγινε μάρτυρας μιᾶς περιέργης συζήτησης. Ὁ δάσκαλός του Πέλοπας συζήτησε γιὰ δύο ὀλόκληρες ἡμέρες μὲ τὸν ἐμπειρικό γιαιτρὸ Φίλιππο σχετικὰ μὲ τὴν σύστασιν τῆς ἱατρικῆς: ὁ Πέλοπας ὑποστήριξε ὅτι ἡ ἱατρικὴ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποκτήσει ἐπιστημονικὴ ὑπόσταση, βασισμένη μόνο στὴν ἐμπειρία, ἐνῶ ὁ Φίλιππος ὑπεραμυνόταν γιὰ τὸ

P. W. Van Der Horst, *The Sentences of Pseudo-Phocylides* [Studia in Veteris Testamenti Pseudepigrapha 4], Leiden 1978, 199.

6. Ἄψευδής begleitet Wörtern wie μαντεῖον, μάντις, θεός, μάρτυς (s. LSJ, s.v.).

7. Vgl. B. Snell, «Die Entwicklung des Wahrheitsbegriffs bei den Griechen», in: B. S., *Der Weg zum Denken und zur Wahrheit* [Hypomnemata 57], Göttingen 1978, 98, 100 und 103.

8. Vgl. ἄλιον ἔπος in Ω 92 oder ἄλιον ... μῦθον in E 715 mit ἄλιον βέλος in E 18 oder ἄλιον ἄκοντα in Ξ 455 etc.

9. Vgl. ἀνεμώλια βάζεις in Δ 355 mit τόξον ... ἀνεμώλιον in Φ 474.

1. Bl. I. Mueller, *Claudii Galeni Pergameni scripta minora*, τ. II, Lipsiae, Teubner, 1891 (ἀνατύπ.: Amsterdam 1967), σσ. 91-124.

2. K. Deichgräber, *Die griechische Empirikerschule. Sammlung der Fragmente und Darstellung der Lehre*, Berlin 1930 (ἀνατύπ.: Berlin-Zürich 1965).

ἀκριβῶς ἀντίθετο³. Μὲ ἀφορμὴ τὴν συζήτηση —ἢ πιθανότατα φιλονικία— αὐτήν, ὁ Γαληνὸς ἔγραψε ἕνα γυμνάσιον ἑαυτῶ, ἕνα σύγγραμμα ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον γιὰ τὸν ἑαυτοῦ του⁴.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ γίνῃ μιὰ σύντομη ἀναφορὰ στὴν διαδικασίαν συγγραφῆς καὶ διάδοσης τῶν γαληνικῶν συγγραμμάτων. Ἀπὸ πληροφορίες τοῦ ἴδιου γνωρίζουμε ὅτι ὁ Γαληνὸς ἔγραψε ἕναν ἀρκετὰ μεγάλον ἀριθμὸ συγγραμμάτων χάριν μαθητῶν ἢ φίλων του⁵. τὰ συγγράμματα αὐτὰ γράφτηκαν κατὰ τὴν τῶν δεηθέντων ἔξιν τε καὶ χρείαν καὶ ὄχι πρὸς ἔκδοσιν⁶. Ἄλλα συγγράμματα γράφτηκαν καὶ ἐκδόθησαν, ὥστε νὰ εἶναι προσιτὰ σὲ ὅλους τοὺς ἐνδιαφερόμενους⁷. Τέλος, τὸ γυμνάσιον ποὺ μνημονεύεται στὸ παραπάνω χωρίο καὶ μερικὰ ἄλλα ἀκόμη γράφτηκαν γιὰ προσωπικὴ χρῆση, χωρὶς αὐτὸ νὰ ἀποκλείει τὴν μεταγενέστερη χρῆσίν τους σὲ κάποιους φίλους ἢ τὴν κατάθεσίν τους στὸ τέμενος τῆς Εἰρήνης⁸.

Στὸ χωρίο ποὺ ἐξετάζεται ἐδῶ ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὸν Γαληνὸ ἢ, κατὰ κάποιον ἄγνωστο τρόπο, ἀπόκτηση τοῦ βιβλίου καὶ ἀπὸ μερικοὺς ἄλλους, γεγονός ποὺ προκάλεσε προφανῶς τὴν δυσἀρέσειά του⁹. Στὸ κείμενο τοῦ χωρίου πρέ-

3. Γιὰ τὸν ἐμπειρικὸ Φίλιππο καὶ τὴν συζήτησίν του μὲ τὸν Πέλοπα βλ. Deichgräber, *Empirikerschule*, σσ. 266 καὶ 408, καὶ H. Diller, «Philippos» (51), *RE* XIX/2 (1938) 2369-2370.

4. Πρόκειται γιὰ τὸ σύγγραμμα *Περὶ τῆς ἱατρικῆς ἐμπειρίας*, τοῦ ὁποῦ τοῦ ἑλληνικοῦ κείμενο παραδίδεται μόνον ἀποσπασματικὰ. Γιὰ τὶς ἐκδόσεις καὶ τὶς μεταφράσεις του (λατινικά, ἀραβικά, συριακά) βλ. G. Fichtner, *Corpus Galenicum. Verzeichnis der galenischen und pseudogalenischen Schriften*, Tübingen 1992, σσ. 98-99 (ἀρ. 235). Κατὰ τὸν F. Kudlien, «Philippos» (23), *Kl. Pauly* 4 (1972) 752, στὴν φιλονικία αὐτὴν ἔλαβε μέρος καὶ ὁ Γαληνός, κάτι τέτοιο ὅμως δὲν προκύπτει ἀπὸ τὸ παραπάνω κείμενο.

5. Βλ. Γαλην., *Π. τῶν ἰδ. βιβλ.* [XIX 10, 3-6 K. = Gal. scr. min. II, σ. 92, 13-16 M.]: *φίλοις γὰρ ἢ μαθηταῖς ἐδίδοτο χωρὶς ἐπιγραφῆς ὡς ἂν οὐδὲν πρὸς ἔκδοσιν ἀλλ' αὐτοῖς ἐκείνοις γεγονότα δεηθεῖσιν ὧν ἤκουσαν ἔχειν ὑπομνήματα* ὅ.π. 1 [XIX 11, 12-14 K. = Gal. scr. min. II, σ. 93, 19-21]· [XIX 12, 12-13, 3 K. = Gal. scr. min. II, σ. 94, 9-17]· [XIX 14, 12-17 K. = Gal. scr. min. II, σσ. 95, 21-96, 1 M.]· 6 [XIX 33, 14-15 K. = Gal. scr. min. II, σ. 111, 10-11], κ.ἄ.

6. Βλ. Γαλην., *Π. τῶν ἰδ. βιβλ.* [XIX 10, 14-15 K. = Gal. scr. min. II, σσ. 92, 24-93, 1 M.]. Βλ., ἀκόμη, αὐτόθι [XIX 10, 3-6 K. = Gal. scr. min. II, σσ. 92, 13-16]· 11 [XIX 42, 6-7 K. = Gal. scr. min. II, σ. 118, 13-14], κ.ἄ.

7. Βλ. Γαλην., *Π. τῶν ἰδ. βιβλ.* 6 [XIX 35, 7-10 K. = Gal. scr. min. II, σ. 112, 17-21]: *Μετὰ ταῦτα δὲ τινος ἀκούσας ἐξήγησιν ἀφορισμοῦ μοχθηρὰν ἐπαινοῦντος, ὅσα [sc. συγγράμματα] τοῦ λοιποῦ τισιν ἔδωκα πρὸς κοινὴν ἔκδοσιν ἀποβλέπων οὐκ ἴδιαν ἔξιν ἐκείνων μόνων τῶν λαβόντων, οὕτως συνέθηκα.*

8. Πρβ. Γαλην., *Π. τῶν ἰδ. βιβλ.* 2 [XIX 19, 12-15 K. = Gal. scr. min. II, σ. 99, 21-25 M.]: *ἔγραφα πολλὰ γυμνάσιον ἐμαυτοῦ ἐν πολλοῖς προβλήμασιν ἱατρικοῖς τε καὶ φιλοσοφίαις, ὧν τὰ πλεῖστα διεφθάρη κατὰ τὴν μεγάλην πυρκαϊάν, ἐν ἣ τὸ τῆς Εἰρήνης τέμενος ἅμα καὶ πολλοῖς ἄλλοις ἐκαύθη* 6 [XIX 33, 14-17 K. = Gal. scr. min. II, σ. 111, 10-14]: *Οὐτ' ἄλλο τι τῶν ὑπ' ἐμοῦ δοθέντων φίλοις ἠλπίσα πολλοὺς ἔξειν, οὔτε τὰ τῶν Ἱπποκρατείων συγγραμμάτων ἐξηγητικά· τὴν ἀρχὴν γὰρ {αὐτῶν} οὐδὲν (πρὸς ἔκδοσιν ἀλλ' ἐμαυτοῦ) γυμνάσιον ἐγγράφειν εἰς αὐτὰ ποθ' ὑπομνήματα, καὶ 11 [XIX 41, 9-13 K. = Gal. scr. min. II, σ. 117, 20-24]: *ἔγραφα δ' ἄλλα πολλὰ γυμνάσιον ἐμαυτοῦ, ὧν ἕνα μὲν ἀπώλετο κατὰ τὴν γενομένην πυρκαϊάν, ἦνίκα τὸ τῆς Εἰρήνης τέμενος ἐκαύθη, τινὰ δὲ φίλοις δεδομένα διασωθέντα παρὰ πολλοῖς ἐστὶ νῦν, ὥσπερ καὶ τὰλλα τὰ ἡμέτερα.**

9. Μία πιθανὴ ἐξήγηση γιὰ τὸ πῶς περιῆλθε τὸ σύγγραμμα αὐτὸ στὴν κατοχὴ διαφόρων, παρὰ

πει νὰ γίνουιν οἱ ἀκόλουθεσ παρατηρήσεισ:

(α) Στισ δύο τελευταῖεσ προτάσεισ ὁ Γαληνόσ φέρεται νὰ ταυτολογεῖ ἐντελῶσ ἀδικαιολόγητα καὶ ἀδόκιμα: οὐκ οἶδ' / ἐμοῦ μηδὲν εἰδότοσ. Ἡ ἄγνοια ποῦ δηλώνεται ἀφορᾶ καὶ τισ δύο φορέσ τὸ ἴδιο γεγονόσ, τὴν διαρροή τοῦ συγγράμματοσ¹⁰, καὶ

(β) Στὴν φράση ἐμοῦ μηδὲν εἰδότοσ αὐτό ἐντοπίζεται συντακτικὸ πρόβλημα, ἀφοῦ τὸ αὐτό δὲν φαίνεται νὰ ἔχει νοηματικὴ σχέση με καμία ἄλλη λέξη τοῦ κειμένου ποῦ ἐξετάζεται (ἀντικείμενο τοῦ ἐξέπεσεν εἶναι τὸ τοῦτ' = τὸ γυμνάσιον).

Τὰ ὅσα ἀναπτύχθηκαν παραπάνω σχετικὰ με τὴν συγγραφή καὶ διάδοση τῶν γαληνικῶν συγγραμμάτων, καὶ εἰδικὰ τὸ γεγονόσ ὅτι ὁ ἴδιοσ ὁ Γαληνόσ ἀποφάσιξε γιὰ τὸν ἀποδέκτη τουσ, δημιουργοῦν τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ χωρίο αὐτό θὰ ἔπρεπε νὰ διασώζει τὴν λογικὰ ἀναμενόμενη ἀπορία τοῦ Γαληνοῦ, «πῶσ τὸ βιβλίο ἔφτασε στὰ χέρια ἄλλων, ἀφοῦ τὸ ἔγραψε ἀποκλειστικὰ γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ χωρίσ ὁ ἴδιοσ νὰ τὸ δώσει σὲ κάποιουσ;».

Ἡ νοηματικὴ καὶ συντακτικὴ ἀταξία τοῦ χωρίου, ἡ ὁποία ἐντοπίζεται κυρίωσ στὴν παραδεδομένη μορφή τῆσ φράσησ ἐμοῦ μηδὲν εἰδότοσ αὐτό, ἀποκαθίσταται πλήρωσ, ἂν ἐκδώσουμε τὸ κείμενο ὡσ ἀκολουθωσ:

... ἔγραψά τι γυμνάσιον ἐμαυτῶ, καὶ τοῦτ' οὐκ οἶδ' ὅπωσ ἐξέπεσεν, ἐμοῦ μηδενὶ δόντοσ αὐτό.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκησ

ΑΙΜΙΛΙΟΣ ΔΗΜ. ΜΑΥΡΟΥΔΗΣ

ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΑ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ ΤΕΣΣΕΡΑ ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΑ ΨΗΦΙΔΩΤΑ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΥΡΙΑΣ

Στη δυτικὴ πλευρά τοῦ κεντρικοῦ κλίτουσ τῆσ «εντόσ των τειχῶν» βασιλικῆσ των Αγ. Σαράντα, μπροστὰ στὴν εἰσοδο, διαβάζεται ἡ ἀρχὴ μιασ τρίστιχησ ἐλληνικῆσ ψηφιδωτῆσ ἐπιγραφῆσ, τὸ κυρίωσ μέρος τῆσ ὁποίασ εἶναι σήμερα ἐντελῶσ κατεστραμμένο¹.

† ΑΥ [---] / ΤΟΥ ΚΥ[---] / ΣΕΛΕΥΣ[---]

Γράφοντασ γιὰ μια δεύτερη ἀφιερωματικὴ ψηφιδωτὴ ἐπιγραφή τοῦ ἴδιου

τὴν θέληση τοῦ Γαληνοῦ, εἶναι νὰ κλάπηκε ἀπὸ τοὺσ ὑπῆρέτεσ του· βλ. Π. τῶν ἰδ. βιβλ. 11 [XIX 41, 13-15 K. = Gal. scr. min. II, σσ. 117, 24-118, 2 M.]: καὶ μέντοι καὶ τῶν ὑπομνημάτων ὧν ἔγραψα τὰ μὲν ὑπ' ἐμοῦ δοθέντα φίλοισ, τὰ δ' ὑπὸ τῶν οἰκετῶν κλεφάντων ἐκδοθέντα παρ' ἄλλων ἔλαβον ὕστερον.

10. Στὴν λατινικὴ μετάφραση τοῦ χωρίου στὴν ἔκδοση τοῦ Kühn ἀναπαράγεται ἡ συζητούμενη ταυτολογία: «... in ordinem itaque redactis utriusque verbis, exercitationem mihi quandam scripsi quae nescio quo pacto insciente me evolavit».

1. K. Lako, *Piria* 21 (1991) 152, tab. XXIV/5.

χώρου, ο K. Lako² θεωρεί πιθανή τη θεματογραφική αντιστοιχία των δύο κειμένων. Το ελάχιστο, ωστόσο, διατηρημένο τμήμα της πρώτης επιγραφής είναι αρκετό για να ανιχνευθεί με βεβαιότητα, αντί όποιας άλλης αναφοράς, το λιτό κείμενο του 20ού στίχου του 117ου Ψαλμού:

† Αὐ[τη ἡ πύλη] / τοῦ Κ(υρίου)υ. [Δίκαιοι εἶ]/σελεύσ[ονται ;] ἐν αὐτῇ].

Την αναφορά αυτή, σε εναλλαγή με τους παράλληλους νοηματικά βιβλικούς στίχους εἰρήνη ἢ εἰσοδός σου (Βασιλειών Α', 16.4), εἰσελεύσομαι πρὸς τὸ θυσιαστήριον τοῦ Θεοῦ, πρὸς τὸν Θεὸν τὸν εὐφραίνοντα τὴν νεότητά μου (Ψαλμ. 42.4), ἀνοίξατέ μοι πύλας δικαιοσύνης· εἰσελθὼν ἐν αὐταῖς ἐξομολογήσομαι τῷ Κυρίῳ (Ψαλμ. 117.19) και Κύριος φυλάξει τὴν εἰσοδόν σου και τὴν ἐξοδόν σου ἀπὸ τοῦ νῦν και ἕως τοῦ αἰῶνος (Ψαλμ. 120.8), συναντάμε πολύ συχνά σε ψηφιδωτά δάπεδα εισόδων και υπέρθυρα ναῶν ὅλου του χριστιανικού κόσμου³. Η αρχή του δεύτερου από τους παραπάνω στίχους (Ψαλμ. 42.4) θα μπορούσε ίσως να εντοπισθεί στην ολοκληρωτικά σχεδόν κατεστραμμένη επιγραφή που βρέθηκε στην είσοδο του νάρθηκα της βασιλικής του Dibsī Faraj στη Βόρεια Συρία⁴.

Στενά συνυφασμένο με τον ιδιαίτερο λειτουργικό χαρακτήρα του χώρου είναι το περιεχόμενο μίας ακόμα αταύτιστης, απ' ὅσο τουλάχιστον γνωρίζω, βιβλικής αναφοράς, μέρος της οποίας διατηρείται στην είσοδο του βαπτιστηρίου της Λυχνιδού (Αχρίδα)⁵.

2. Ό.π., 151, tab. XXIV/4, και S. Anamali, *Corsi di cultura sull' arte ravennate e bizantina* 40 (1993) 474 (απόδοση στα Ιταλικά). Με κάποιες διαφοροποιήσεις στην προτεινόμενη από τους παραπάνω ανάγνωση, διαβάζουμε: † Εὐξάμενος / ἐνηρξάμενη / Κ(ύρι)ε. Εὐχομε τελίῳσε το<υ>το, / τ' ὠρᾶν κάλλιστον. Ε(ὕτχως) (;). Στον ίδιο τόμο του περιοδικού *Iliria* (1991) δημοσιεύεται απ' τον F. Miraj (272, εικ. a-b) μια τμηματικά διατηρημένη, λατινική τη φορά αυτή, επιγραφή που βρέθηκε στο ψηφιδωτό ενός αταύτιστου κτιρίου στο Δυρράχιο. Αναγνωρίζοντας στις δύο φωτογραφίες που τη συνοδεύουν το κείμενο μιας ακόμη αφιερωματικής επιγραφής του γνωστού ανώνυμου τύπου, διορθώνουμε την προτεινόμενη από τον F. Miraj ανάγνωση Prud(en)t(is) / (es)t cuius / (D)os / (dec)uit σε Pr(o) vot[o] / [feci]t, cuius / [nomen] D(eo)s / [no]vit (βλ. αντίστοιχες αναφορές σε επιγραφές της Β. Ιταλίας στο G. Cuscito, *Cristianesimo antico ad Aquileia e in Istria, Trieste* 1977, 212 (Aquileia), 256 (Parenzo) και 325 (Grado)).

3. Βλ. ενδεικτικά τις ψηφιδωτές επιγραφές από τη Νικόπολη (Α. Χατζής, *AE* 1918, 31) και την Αράσσα της Καρπάθου (Στ. Πελεκανίδης, *Σύνταγμα των Παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, I. Νησιωτική Ελλάς*, Θεσσαλονίκη 1974, 60). Γενικότερα στοιχεία για την παρουσία βιβλικών αναφορών στις ελληνικές επιγραφές της ανατολής βλ. στον L. Jalabert, *DACL* III/2 (1914) coll. 1731-1755, και στον B. Bagatti, *LA* 3 (1952/53) 111-148.

4. Ο πιθανός βιβλικός χαρακτήρας της επιγραφής είχε ήδη επισημανθεί από τον ανασκαφέα του μνημείου. Βλ. σχετικά R. P. Harper, *DOP* 29 (1975) 334 και P. Donceel-Voute, *Les pavements des églises anciennes de la Syrie et du Liban*, Louvain-la-Neuve 1988, 79. Τον ίδιο στίχο συναντούμε σε δύο ψηφιδωτά δάπεδα από τη Storgosia (Βουλγαρία, λατινική επιγραφή: V. Beševliev, *Spatgriechische und spatlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berlin 1964, 49) και την Αντιόχεια της Πισιδίας (επιγραφή μπροστά στο χώρισμα του πρεσβυτερίου: *SEG* VI, 1932, 582).

5. V. Bitrakova-Grozdanova, *Monuments paléochrétiens de la région d'Ochrid*, Ochrid 1975, 54-55.

[- - -]ΠΟΘΙ / [- - -]ITS / [- - -]ΝΥ / [- - -]ΤΩΝ

Το φθαρμένο μέρος της επιγραφής συμπληρώνεται εύκολα, αν παραβληθεί με το κείμενο του 2ου στίχου του 41 Ψαλμού:

[“Ὁν τρόπον ἐπι]ποθί / [ἡ ἔλαφος ἐπ]ί τ(άς) / [πηγάς τῶ]ν ὑ/[δά]των.

Καταγραμμένη συχνά στον χώρο των κτιριακών επιγραφών των πρώτων χριστιανικών αιώνων⁶, η αναφορά αυτή υπομνηματίζει με ιδιαίτερη ευστοχία τον γενικότερο ψηφιδωτό διάκοσμο του βαπτιστηρίου της Λυχνιδού, κεντρικό στοιχείο του οποίου αποτελούν οι προσωποποιήσεις των τεσσάρων ποταμών του παραδείσου (Φισών, Γεών, Τίγρις, Ευφράτης: *Γένεσις*, 2.10-14).

Μια διαφορετική εικονογραφική εκδοχή του ίδιου θέματος συνιστά, κατά τη γνώμη μου, η απεικόνιση καθισμένου άνδρα σε τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου που φυλάσσεται στο Μουσείο του Χαλεπιού⁷. Το αριστερό του χέρι στηρίζει ανεστραμμένο στρογγυλό αγγείο, από το στόμιο του οποίου διαχέονται προς το έδαφος σχηματοποιημένα υδάτινα ρεύματα, ενώ στο υπερυψωμένο δεξί του χέρι κρατά σε μια έκδηλη χειρονομία προσφοράς, ένα ψάρι. Η δυσκολία που προκαλεί στην ταύτιση της μορφής η λαθεμένη απ’ τον τεχνίτη απόδοση του ονόματός της στην επιγραφή που τη συνοδεύει (ΦΙΛΟΝ, αντί ΦΙCΟΝ), αποσαφηνίζεται με την παρουσία των δύο χαρακτηριστικών, συμπληρωματικών για τη συμβολική απεικόνιση των ποταμών, στοιχείων που βρίσκουμε και σε κάποιες άλλες από τις μέχρι σήμερα γνωστές καταγραφές του θέματος σε ψηφιδωτά και ανάγλυφα του χριστιανικού και μεσαιωνικού κόσμου⁸.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΜΙΧΑΑΗΣ ΖΑΦΕΙΡΙΟΥ

6. Ν. Πάφος, επισκοπική βασιλική, ψηφιδωτό δάπεδο κεντρικού κλίτους (D. Michaelides, *Cypriot Mosaics*, Nicosia 1987, 69 αρ. 36)· Khirbet el Hadatha, κεντρικό κλίτος (R.-A. Ovadiah, *Mosaics Pavements in Israel*, Rome 1987, 93 αρ. 156)· Salona, ψηφιδωτό δάπεδο βαπτιστηρίου (λατινική επιγραφή: H. Stern, «Le décor des pavements et des cuves dans les baptistères paléochrétiens», *Actes du Ve Congrès International d’Archéologie Chrétienne, Aix en Provence 13-19 Septembre 1954*, Città del Vaticano - Paris 1957, 387, fig. 4). Για τη λειτουργική χρήση του 41ού Ψαλμού και την εικονογραφική απόδοση του θέματος των δύο πρώτων στίχων στην παλαιохριστιανική τέχνη, βλ. στην ίδια ανακοίνωση του H. Stern, 387-389, και τις παρατηρήσεις του L. De Bruyne στον ίδιο τόμο, 341-353.

7. E. Ruprechtsberger, στον συλλογικό τόμο *Syrien: Von den Apostel zu den Kalifen*, Mainz 1993, 206, 243, Abb. 41. Για την απεικόνιση του θέματος των ποταμών του παραδείσου και την εσχολογική του ερμηνεία βλ. P. A. Fevrier, *RAC* 32, 1956, 179-199· H. Kier, *Der mittelalterliche Schmuckfussboden*, Dusseldorf 1970, 71· J. Poeschke, «Paradiesflüsse» στο *Lexikon der Christlichen Iconographie*, 3, *Allgemeine Ikonographie*, 1971, coll. 382-384· Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Αφιέρωμα στη μνήμη Στ. Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, 14-17 και S. Djuric, *Zograf* 20 (1989) 22-29. Για το γενικότερο θέμα της απεικόνισης των ποταμών στον ελληνορωμαϊκό κόσμο βλ. J. A. Ostrowski, *Personification of Rivers in Greek and Roman Art*, Varsovie-Cracovie 1991.

8. Oasr Leibia, ψηφιδωτό δάπεδο, 6ος αι. (Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, ό.π., πίν. 76)· Aosta, καθεδρικός ναός, ψηφιδωτά, αρχές 12ου αι.· Novara, καθεδρικός ναός, ψηφιδωτά, 13ος αι. (H. Kier, ό.π., Abb. 373, 375)· Chartres, καθεδρικός ναός, ανάγλυφο του βόρειου πυλώνα, 12ος/13ος αι. (J. Poeschke, ό.π., coll. 383).

Ο ΛΟΥΚΙΟΣ Ή ΟΝΟΣ ΤΟΥ ΛΟΥΚΙΑΝΟΥ ΠΗΓΗ ΤΗΣ ΦΥΛΛΑΔΑΣ ΤΟΥ ΓΑΔΑΡΟΥ

Το κρητικό ομοιοκατάληκτο ποίημα Γαδάρου, λύκου κι αλουπούς διήγησις ωραία, που είναι περισσότερο γνωστό ως Φυλλάδα του Γαδάρου¹, αρχίζει με τετράστιχη προσφώνηση² (στ. 1-4):

*Άρχοντες, να γρικήσετε, α θέλετε, δαμάκι,
ο λύκος με την αλουπού πώς έπιαν το φαρμάκι,
πώς ήτονε η αφορμή, πώς εκαταπιαστήκαν,
και τι νοβέλα πάθασι, και πώς εντροπιαστήκαν³,*

που αποτελεί ταυτόχρονα και συνοπτική διαγραφή της υπόθεσης του ποιήματος· αμέσως μετά ακολουθεί η εξιστόρηση των προηγούμενων ταλαιπωριών του πρωταγωνιστή, του γαιδάρου, κοντά στον κηπουρό αφέντη του⁴ (στ. 5-24):

5 *Σαν φαίνεται, ο γάδαρος ο καταφρονημένος,
πάντοτε καχορίζικος και παραπονεμένος,
σ' αφέντην έλαχε κακόν, λωβόν και ψωριασμένον,
πτωχόν και κακομάζαλον, πολλά δυστυχημένον.
Ποτέ του δεν εχόρτασε, ποτέ ουκ αναπαύτη,*
10 *νύκτα ημέρα δέρνεται στον κήπον για να σκάφτει.
Πάσα πουρνόν εφόρτωνε τον γάδαρον εκείνον
x' εις το παζάρι επήγαινε κι αυτείνος μετά κείνον.
Λάχανα τον εφόρτωνε, αντιδία και μαρούλια,
πράσα, ραπάνια, κάρδαμα, κρεμμύδια και γογγύλια.*
15 *Άχυρον δε του βρίσκετον, κριθάρι δεν ποτάσσει
να δώσει του γαδάρου του να φάγει, να χορτάσει.
Τα λάχανα καθάριζε και τόριχνε τα φύλλα,
κι όνταν εσκόλα το βραδύ, εφόρτωνέ τον ξύλα.
Κι από τον κόπον τον πολύν, την δούλεψην την τόση,*
20 *x' εκ τες ξυλές οπόπαιρνε ώστε να ξεφορτώσει,
ατύχεψεν ο γάδαρος και πλέα δεν ημπόρει,
κι από την ψώραν την πολλήν σαμάρι δεν εφόρει.
Χειμώνα δεν εδύνετον, ουδέ το καλοκαίρι,
ουδέ για ξύλα να υπά, ουδέ νερό να φέρει.*

1. Στο εξής: Φυλλάδα.

2. Η προσφώνηση αυτή δεν υπάρχει στο ανομοιοκατάληκτο Συναξάριον του τιμημένου γαδάρου [στο εξής: Συναξάριον], από το οποίο, κατά την άποψη των περισσότερων μελετητών, προήλθε η κρητική ομοιοκατάληκτη Φυλλάδα. Για τη σχέση των δύο στιχουργημάτων μεταξύ τους και τη χρονολόγησή τους, του πρώτου στον 15ο αι. και του δεύτερου στις αρχές του 16ου αι., βλ. Μ. Ι. Μανούσασκας, *Η κρητική λογοτεχνία κατά την εποχή της Βενετοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 22· Στ. Αλεξίου, *Κρητική Ανθολογία*, Ηράκλειον 21969, σ. 70, και Λίνος Πολίτης, *Ποιητική Ανθολογία*, τ. 2, Αθήνα, Δωδώνη, 21975, σ. 159.

3. Τα παραθέματα της Φυλλάδας είναι από την κρητική (αντικρηστή) έκδοση Συναξαρίου και Φυλλάδας, την οποία έχω ετοιμάσει εδώ και πολύ καιρό και η οποία θα δημοσιευτεί προσεχώς.

4. Στο Συναξάριον δεν γίνεται άμεση μεία για το επάγγελμα του αφεντικού του γαιδάρου.

Στο αντίστοιχο μοτίβο που δίνει το Συναξάριον η εξιστόρηση των ταλαιπωριών του γαϊδάρου περιορίζεται στους τέσσερις πρώτους στίχους:

*Ο γάδαρος, ο ταπεινός και περιφρονημένος
και πάντα καχορίζικος, έτυχεν εις αυθέντη
πτωχόν και καχομάζαλον, κακά δυστυχημένον.
Ποτέ του δεν εχόρτασεν, ποτέ του ουκ αναπαύτη⁵,*

οι οποίοι αντιστοιχούν στους στ. 5-9 της Φυλλάδας.

Όσον αφορά τις υπόλοιπες ταλαιπωρίες του γαϊδάρου, που περιγράφει η Φυλλάδα και δεν υπάρχουν στο Συναξάριον⁶, θα πρέπει να σκεφτούμε ή ότι οφείλονται στη δημιουργική έμπνευση του ανώνυμου ποιητή της Φυλλάδας ή ότι προέρχονται από κάποια δική του πηγή.

Σχετική έρευνά μου έδειξε ότι ο ανώνυμος ποιητής της Φυλλάδας αντλεί τα θεματικά στοιχεία των στ. 9-24 από ανάλογο επεισόδιο του έργου του Λουκιανού *Λούκιος ή όνος*⁷. Πρόκειται για «μυθιστόρημα [...], συνθεμένο κι αυτό με τη μορφή της παρωδίας. Ο χαρακτήρας του όμως είναι διαφορετικός: είναι μια διήγηση *ricaresque* με πολλά λαϊκά στοιχεία, με φραστική ελευθεροστομία και σκαμπρόζικες σκηνές»⁸, όπου ο Λούκιος, «συγγραφεύς ιστοριών και άλλων»⁹, από την Πάτρα, αφηγείται, σε πρώτο πρόσωπο, τις περιπέτειες στις οποίες τον έριξε η κακοτυχία του να μεταμορφωθεί σε γάιδαρο.

Συγκεκριμένα, ο Λούκιος φιλοξενείται στο σπίτι ενός φίλου του πατέρα του, στην Υπάτη. Η περιέργεια του Λούκιου να διαπιστώσει αν με τα μαγικά της οικοδέσποινας μπορεί να μεταμορφωθεί, μαζί με το σώμα, και η ψυχή, τον οδηγεί, ύστερα από λάθος, στη μεταμόρφωσή του σε γάιδαρο· γάιδαρο όμως με ψυχή ανθρώπινη. Εδώ αρχίζει το δράμα του. Μπλέκει σε ανυπόφορες περιπέτειες, τρώει ξύλο αλύπητο, αλλάζει διαρκώς αφεντικά, ώσπου να καταλήξει σ' έναν κηπουρό.

Η αφήγηση του Λούκιου-γαϊδάρου για τη ζωή του κοντά σ' αυτόν τον κηπουρό έχει ως εξής (*Λούκιος* 43, 15-26): *Λεπτός ούν πάνυ γίνομαι και άσθενης τῷ σώματι, ώστε ἔγνω με ὁ δεσπότης πωλῆσαι, και ἀποδίδοταί με ἀνθρώπῳ κηπουρῷ τήν τέχνην· οὗτος γάρ εἶχε κῆπον λαβῶν γεωργεῖν. και τοῦτο εἶχομεν ἔργον· ὁ δὲ δεσπότης ἔωθεν ἐπιθείς μοι τὰ λάχανα ἐκόμιζεν εἰς τήν ἀγοράν, και*

5. Τα παραθέματα του Συναξαρίου είναι και αυτά από την έκδοση που έχω ετοιμάσει. Βλ. εδώ υποσημ. 3.

6. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 2.

7. Στο εξής: *Λούκιος*. Για τα προβλήματα τα σχετικά με την πατρότητα, τη χρονολόγηση και τη μορφή του έργου, βλ. H. van Thiel, *Der Eselroman, I. Untersuchungen* [Zetemata, Heft 54/I], München 1971.

8. Βλ. Β. Παπαϊωάννου, *Λουκιανός. Ο μεγάλος σατιρικός της αρχαιότητας. Συμβολή στην παρουσίαση της εποχής του, του βίου και του έργου του*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 113.

9. Βλ. *Luciani Opera* (επιμ. M. D. Macleod), τ. 2, Oxonii 1974, σ. 307.

παραδούς τοῖς ταῦτα πιπράσκουσιν ἤγέ με πάλιν εἰς τὸν κῆπον. εἶτα ἐκεῖνος μὲν καὶ ἔσκαπτε καὶ ἐφύτευε καὶ τὸ ὕδωρ τῶ φυτῶ ἐπήγεν, ἐγὼ δὲ ἐν τούτῳ εἰστήκειν ἀργός. ἦν δέ μοι δεινῶς ἀλγεινὸς ὁ τότε βίος, πρῶτον μὲν ἐπεὶ χειμῶν ἤδη ἦν κάκεινος οὐδὲ αὐτῶ στρῶμα εἶχεν ἀγοράσαι οὐχ ὅπως ἐμοί, καὶ ἀνυπόδητος πηλὸν ὑγρὸν καὶ <πάγον> πάνυ σκηρὸν καὶ ὄξυν ἐπάτουν, καὶ τὸ φαγεῖν τοῦτο μόνον ἀμφοτέροις ἦν θρίδακας πικρὰς καὶ σκληράς¹⁰.

Νομίζω ὅτι ἡ θεματική σχέση ἀνάμεσα στο παραπάνω επεισόδιο του Λούκιου και στους στ. 9-24 της Φυλλάδας γίνεται, με την πρώτη κιόλας ματιά, φανερή. Αξίζει, ὁμως, να παρακολουθήσουμε αναλυτικότερα τον τρόπο με τον οποίο ο ανώνυμος ποιητής της Φυλλάδας εκμεταλλεύτηκε το αντίστοιχο επεισόδιο του Λούκιου:

1. Στον Λούκιο, αφεντικό και γάιδαρος υποσιτίζονται, αφού και τὸ φαγεῖν τοῦτο μόνον ἀμφοτέροις ἦν θρίδακας¹¹ πικρὰς καὶ σκληράς. Παρόμοιος υποσιτισμός απαντά και στους στ. 9 και 15-17 της Φυλλάδας:

Ποτέ του δεν εχόρτασε

[...]

Άχυρον δεν του βρίσκετον, κριθάρι δεν ποτάσσει

να δώσει του γαδάρου του να φάγει, να χορτάσει.

Τα λάχανα καθάριζε και τῶριχνε τα φύλλα.

Πέρα από την αναμφισβήτητη θεματική ομοιότητα, οι διαφορές ανήκουν στους εκφραστικούς τρόπους και οφείλονται, ίσως, είτε στο διαφορετικό λογοτεχνικό είδος και την ποιότητα των συγγραφέων (αφηγηματική λιτότητα στον Λουκιανό, μακρολογία και τεχνική των επαναλήψεων στη ριμαρισμένη Φυλλάδα), είτε σε ενδεχόμενη άλλη άμεση πηγή της Φυλλάδας, που αντλεί από το αρχαίο κείμενο του Λουκιανού, συγγραφέα που γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση στο Βυζάντιο¹². Στον Λούκιο ο κηπουρός δεν βρίσκει καιρό για ανάπαυση από τη συνεχή ενασχόλησή του στον κήπο, όπου ἐκεῖνος μὲν καὶ ἔσκαπτε καὶ ἐφύτευε καὶ τὸ ὕδωρ τῶ φυτῶ

10. Ό.π., σ. 300.

11. Για τη θρίδακα (= μαρούλι) βλ. LSJ⁹, στη λέξη: *Λεξικόν της νέας ελληνικής γλώσσας* [της «Πρωίας»], τ. 2, Αθήνα χ.χ.έ., σ. 1166, και Π. Γ. Γεννάδιος, *Λεξικόν φυτολογικόν*, τ. 1, Αθήνα 21959, σ. 397.

12. Βλ. F. G. Allinson, *Lucian Satirist and Artist*, Boston, Mass., 1926, σσ. 135-139· R. Helm, στη *RE XIII/2*, στ. 1773-1774, άρθρο *Lucianos*· Roberto Romano, *Pseudo-Luciano, Timarione, Testo critico* [...], Università di Napoli 1974, σσ. 16-18, και Β. Παπαϊωάννου, *Λουκιανός*, ὅ.π., σσ. 268-271. Ακόμη, βλ. Δ. Χρησιτίδης, «Το άρθρο της *Σούδας* για τον Λουκιανό και ο *Αρέθας*», *ΕΕΦΣΘ* 16 (1977) 417-449, του ιδίου, «Ο Λουκιανός και οι Χριστιανοί», *Διαβάζω* 102 (19.9.1984) 20-21, του ιδίου, «Λουκιανός: Επιβίωση και επιδράσεις», *Διαβάζω* 102 (19.9.1984) 45-48· R. Beaton, «Οι σάτιρες του Θεοδώρου Προδρόμου και οι απαρχές της νεοελληνικής γραμματείας», *Αριάδνη. ΕΕΦΣΠΚ. Αφιέρωμα στον Στυλιανό Αλεξίου* 5 (1989) 207-214, και του ιδίου, «Πτωχοπροδρομικά Γ': Η ηθοποιία του άτακτου μοναχού», στο: *Μνήμη Σταμάτη Καρατζά* [ΕΕΦΣΘ: Τιμητικός τόμος στη μνήμη Σταμάτη Καρατζά], Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 101-107.

ἐπῆγεν. Τα ἴδια ἀφηγεῖται καὶ ἡ Φυλλάδα στους στ. 9-10:

Ποτέ του δεν εχόρτασε, ποτέ ουκ αναπαύτη
νύκτα ημέρα δέρνεται στον κήπον για να σκάφτει.

Ἡ υπερβολή νύκτα ημέρα δέρνεται ἀντιστοιχεί υφολογικά στο ἐπαναλαμβανόμενο ἐπιτατικό καὶ του ἀρχαίου κειμένου.

Στους στ. 11-14 τῆς Φυλλάδας ὁ κηπουρός

Πάσα πουρνόν εφόρτωνε τον γάδαρον εκείνον
χ' εἰς το παζάρι ἐπήγαινε κι αὐτεῖνος μετὰ κείνον.
Λάχανα τον εφόρτωνε, ἀντίδια καὶ μαρούλια,
πράσα, ραπάνια, κάρδαμα, κρεμμύδια καὶ γογγύλια.

Ἡ ἴδια σειρά ἐνεργειῶν ἀπαντά καὶ στον Λούκιον, ὅπου ὁ δεσπότης ἔωθεν ἐπιθείς μοι [= στον Λούκιον-γάδαρον] τὰ λάχανα ἐκόμιζεν εἰς τὴν ἀγοράν.

Για τὴ διπλή σημασία τῆς λέξης λάχανα στον Λούκιον καὶ τὴν ἀντιστοιχία τῆς με τὰ λαχανικά που ἀναφέρονται στους στ. 13-14 τῆς Φυλλάδας εἶναι κατατοπιστικό σχετικό λήμμα στο Λεξικόν φυτολογικόν του Π. Γ. Γενναδίου¹³.

Ὁ στ. 21 τῆς Φυλλάδας:

ατύχεψεν [= ἀδυνάτισε] ὁ γάδαρος καὶ πλέα δεν ἠμπόρει

παρουσιάζει ὁμοιότητα με τὴν ἀρχή του κεφ. 43 του Λούκιου: Λεπτὸς οὖν πάνυ γίνομαι καὶ ἀσθενῆς τῶ σώματι.

2. Στο χωρίο 29, 21 του Λούκιου πληροφορούμαστε ὅτι τὸν μεταμορφωμένο σε γάδαρον Λούκιον τὸν ἐστελναν στο βουνό καὶ κουβαλοῦσε στη ράχη του ξύλα: Καὶ μὴν καὶ τὰ πολλὰ εἰς τὸ ὄρος ἄνω ἐπεμπόμην καὶ ξύλα τοῖς ὤμοις ἐκόμιζον. Ἀνάμνηση του χωρίου αὐτοῦ μοιάζει νὰ εἶναι ὁ στ. 18 τῆς Φυλλάδας:

κι ὄνταν εσκόλα το βραδύ, εφόρτωνέ τον ξύλα.

Θα μπορούσε βέβαια νὰ πρόκειται ἀπλὰ για κοινὸ τύπο· δεν τὸ πιστεύω ὁμως, ἐπειδὴ στη Φυλλάδα υπάρχουν, ὅπως εἶδαμε, ἀρκετές ἀναμνήσεις ἀπὸ τον Λούκιον. Ἀναφέρω, π.χ., τὸ ξυλοφόρτωμα του γαϊδάρου ἀπὸ τὸ ἀφεντικό του¹⁴, ἢ τῆ

13. Ὁ.π. (υποσημ. 11), τ. 2, σ. 564: «Λάχανα ὀνομάζονται κοινῶς σήμερον ὡς τὸ πάλα τα λαχανευόμενα φυτὰ (γαλλ. Herbes, ἀγγλ. Pot herbs), καὶ καὶ ἀγρία χόρτα ἐνίοτε καλούμενα, καὶ ὁποῖα τὸ πάλα ἐλέγοντο καὶ ἀγρία ἐφήματα (βλ. Ακαλύφη). Ἀλλὰ λάχανον (ἐνικῶς) ὀνομάζεται κοινῶς κράμβη ἢ λαχανώδης, [...] Λαχανικά ἢ λαχανηρά (γαλλ. plantes potageres) λέγονται πάντα τὰ καλλιεργούμενα ποώδη φυτὰ, ὡν ἐδώδιμα εἶναι τὸ φύλλωμα, τὰ ἀνθη, οἱ χλωροὶ καρποὶ ἢ τὰ ὑπόγεια μέρη των (ρίζαι, κόνδυλοι, βολβοί). Ἀλλὰ λαχανικά ὀνομάζονται καὶ πάντα τὰ ἐδώδιμα χλωρὰ μέρη των φυτῶν τούτων [...]». Βλ. καὶ Λεξικόν τῆς «Πρωίας», Ὁ.π. (υποσημ. 11), τ. 2, σ. 1473: «Λάχανον (το) καὶ λάχανο· τὸ φυτὸν κράμβη ἢ λαχανώδης· εἰς τὸν πληθ. λάχανα (τα), τὰ κηπευτικά ἢ αὐτοφυῆ ἐδώδιμα χόρτα, ἀλλ. λαχανικά ἢ ζαρζαβατικά [...]».

14. Βλ. Λούκιος 29, 26 (Ὁ.π., υποσημ. 9, σ. 292): πρῶτον μὲν ἔπαιέ με καὶ τρέχοντα λίαν οὐ ξύλω ἀπλω, ἀλλὰ τῶ ὄζους πυκνοῦς ἔχοντι καὶ ὀξεῖς, καὶ αἰεὶ ἔπαιεν εἰς τὸ αὐτὸ τοῦ μηροῦ [...], καὶ

μνεία των λαγωνικών σκυλιών¹⁵.

Στον στ. 19 της Φυλλάδας:

Κι από τον κόπον τον πολύν, την δούλεψην την τόση

ίσως έχουμε αντιστροφή του θέματος του χωρίου 43, 21 του Λούκιου: *ἐγὼ δὲ ἐν τούτῳ εἰστήκειν ἀργός*, ενώ στον στ. 20 της Φυλλάδας:

κ' ἐκ τες ξυλές οπῶπαιρνε ὡστε να ξεφορτώσει,

πιστεύω ότι έχουμε ανάμνηση ανάλογων ξυλοδαρμών του Λούκιου¹⁶.

Στους στ. 23-24 της Φυλλάδας:

*Χειμώνα δεν ἐδύνετον, ουδέ το καλοκαίρι,
ουδέ για ξύλα να υπά, ουδέ νερό να φέρει,*

η χρήση της τυπικής αντίθεσης *χειμώνα ... καλοκαίρι* δεν αποκλείεται να έχει την πηγή της σε συνειρμική ανάμνηση από τον Λούκιο: *ἦν δέ μοι δεινῶς ἀλγεινός ὁ τότε βίος, πρῶτον μὲν ἐπεὶ χειμῶν ἤδη ἦν*, ενώ ο στ. 24 πλησιάζει το χωρίο 29, 21 του Λούκιου: *καὶ μὴν καὶ τὰ πολλὰ εἰς τὸ ὄρος ἄνω ἐπεμπόμην καὶ ξύλα τοῖς ὤμοις ἐκόμιζον*.

Ύστερα από την αντιβολή όλων αυτών των αντιστοιχιών, πιστεύω να έγινε φανερή η σχέση που υπάρχει ανάμεσα στα συγκεκριμένα χωρία του Λούκιου και στους στ. 9-24 της Φυλλάδας. Ο τρόπος, τώρα, με τον οποίο ο ανώνυμος ποιητής της Φυλλάδας εκμεταλλεύτηκε το κείμενο-πηγή δεν επιτρέπει, νομίζω, να ανάγουμε τις ομοιότητες σε κοινό τόπο.

Η Φυλλάδα ακολουθεί μάλλον πιστά μιαν ορισμένη πηγή, που μένει να

Φυλλάδα, στ. 335-336:

*με βέργα πάντα ἔδερνε τα δόλια τα αυτιά μου
και ἔδερνε τον κῶλον μου κ' ἐπόνουν τα πλευρά μου.*

Πρβ. και Συναξάριον, στ. 231-232:

*και ἄλλοτε ουκ ἔσωνα και εκοπάνιζέ με
με ρέκλαν στραβοδίβλον το κωλοκούκουρόν μου.*

Αξίζει να παρατηρήσουμε εδώ ότι, ενώ στις προηγούμενες περιπτώσεις ομοιοτήτων (ή αναλογιών) Λούκιου-Φυλλάδας το Συναξάριον δεν παρακολουθεί τη συγκεκριμένη πηγή της Φυλλάδας, οι στ. 231-232 του Συναξαρίου δείχνουν να αποτελούν ανάμνηση του χωρίου 29, 26 του Λούκιου.

15. Βλ. Λούκιος 18, 30: ὁ δὲ [κηπουρός] ἐπειδὴ εἶδε δρόμῳ ἀπίοντα, ἀνέκραγε λῦσαι τοὺς κύνας ἐπ' ἐμοί· οἱ δὲ κύνες πολλοὶ τε ἦσαν καὶ μεγάλοι καὶ ἄρκτους μάχεσθαι ἱκανοί· ἐγνων ὅτι δὴ διασπάσσονται με οὗτοι λαβόντες, και Φυλλάδα, στ. 85 κ.ε.:

*Γιατί έχει σκύλους δυνατούς, έχει και την ανδρεία,
σκύλους χοντρούς, λαγωνικά από την Λουμπαρδιά.
[...]
λιοντάρια, λύκους και θεριά, ὅσα βρουν τα ξεσκίζουν.*

16. Βλ., π.χ., Λούκιος 29, 26.

διερευνηθεί αν έχει άμεση ή έμμεση σχέση με τον Λούκιο. Η σχέση Λούκιου-Φυλλάδας, όπως την περιέγραφα παραπάνω, δείχνει ότι ο ποιητής της βενετικής έκδοσης (1539) της Φυλλάδας ή του προτύπου της, αν υπάρχει και άλλο τέτοιο εκτός από το Συναξάριον¹⁷, γνωρίζει τον Λούκιο. Η διαπίστωση αυτή, μαζί με το στοιχείο ότι ο Λουκιανός αποτελούσε κατά τους τελευταίους αιώνες του βυζαντινού κράτους (12ος-15ος αι.) αντικείμενο ανάγνωσης ή μελέτης για τους λογίους¹⁸, οδηγεί στο βάσιμο συμπέρασμα ότι ο ποιητής της Φυλλάδας —που, σύμφωνα με τον A. F. van Gemert, συνθέτει το έργο του πάνω κάτω στα 1500¹⁹— ή, έστω, ο συγγραφέας του προτύπου της, θα πρέπει να ήταν λόγιος.

Οι στ. 10-24 της Φυλλάδας, που δεν υπάρχουν στο Συναξάριον, όχι μόνο δεν δίνουν την εντύπωση παρέμβλητων στίχων στην αφήγηση, αλλά ακολουθούν, ή, καλύτερα, συνεχίζουν φυσιολογικά την αφήγησή των στ. 5-9, για τους οποίους έχω αναφέρει ήδη ότι αντιστοιχούν στους τέσσερις πρώτους στίχους του Συναξαρίου.

Η λειτουργική συνοχή των στ. 5-24 της Φυλλάδας ενισχύεται και από το γεγονός ότι τα θεματικά στοιχεία των στίχων αυτών βρίσκονται και στον αισωπικό μύθο *Όνος και λύκος δικαζόμενοι*²⁰, για τον οποίο είναι σίγουρο ότι αποτελεί μίαν από τις πηγές του Συναξαρίου και της Φυλλάδας²¹. Στον μύθο αυτόν ο λύκος συναντά στο δρόμο τον γάιδαρο και ετοιμάζεται να τον φάει. Προφασίζεται όμως ότι θέλει να αποδώσει δικαιοσύνη, και προτείνει στον γάιδαρο να αποκαλύψουν ο καθένας τα αμαρτήματά του. Αν μετά την εξομολόγηση αποδειχτεί ότι τα δικά του αμαρτήματα είναι περισσότερα και μεγαλύτερα από του γαιδάρου, θα τον αφήσει να φύγει. Αν όμως τα αμαρτήματα του γαιδάρου αποδειχτούν μεγαλύτερα από του λύκου, τότε ο γάιδαρος θα πρέπει να πληρώσει γι' αυτά. Εξομολογείται ο λύκος, εξομολογείται και ο γάιδαρος, με τα ακόλουθα: *φορτίον γάρ [...] ποτέ τοῦ δεσπότου ἐπιφερόμενος καὶ βαδίζων —λάχανα δ' ἦν αὐτό— «μυίας ὑπογαργαλισάσης με, μὴ ὑποφέρων, ἔκαμψα τὸν ἑμαυτοῦ τράχηλον ὅπως τοῖς μυκτῆρσι ταύτην ἀποφυσήσαιμι, οὕτως δὲ τυχὸν φύλλον ἐν τῶν λαχάνων ἐκείνων ἐκχρεμασθὲν καὶ τοῖς ἑμοῖς ὁδοῦσιν ἐμπαγὲν, διαμασησάμενος ἐκεῖνο κατέπιον»*²². Η οργή του λύκου για το «αμάρτημα» του γαιδάρου είναι απερίγραπτη. Ξεσπά σ' ένα φοβερό κατηγορητήριο και καταλήγει σε ιερή αγανά-

17. Βλ. εδώ, υποσημ. 2.

18. Βλ. εδώ, υποσημ. 12.

19. Βλ. A. van Gemert, «Οι χαμένες γενιές της Κρήτης», στο: *Ροδωνιά. Τιμή στον Μ. Ι. Μαυρούσακα*, τ. 2, Ρέθυμνο 1994, σσ. 600 και 610.

20. Βλ. B. E. Perry, *Aesopica*, Urbana, Ill., 1952, σσ. 500-501 (αριθ. 452).

21. Βλ. A. Hausrath, στη *RE* XIX, 2, στ. 1501 (άρθρο Phaedrus), και Δ. Ι. Πάλλας, «Βυζαντινόν υπέρθυρον του Μουσείου Κορίνθου απλώς αισωπείος μύθος ή το Συναξάριον του Τιμημένου Γαδάρου», *ΕΕΒΣ* 30 (1960-61) 419.

22. Βλ. B. E. Perry, ό.π., σσ. 500-501.

κτηση, προσβάλλοντας με βρισιές τον γάιδαρο και εκφράζοντας συμπάθεια προς τον «δεσπότην»: «τῆς ἀδικίας!» ἐβόα, «τοῦ ὑπερφυοῦς πλημμελήματος! εἴτ' ἐχώρει σε μέχρι νῦν ἡ γῆ, ἀλητήριε, τοσοῦτον βδέλυγμα, τοσοῦτον ἄγος, τοσοῦτον μίαισμα; βαβαί τῆς ἀγνωμοσύνης ἧς ἐπεδείξω πρὸς τὸν σὸν δεσπότην τὸν ἄθλιον, ὃς ἐπὶ τοῖς λαχάνοις ἐνίδρωσε σπείρων, συνεχῶς ἄρδων, ἀνακαθαίρων, ἐκτίλλων ἄλλα ὅσα ἐπ' ἐκείνοις ἀνατλάς, ἐφ' οἷς μόνοις τὰς τῆς ζωαρκίας ἐλπίδας ἔτρεφεν»²³.

Το πρόσθετο αυτό τεκμήριο πιστεύω ότι ενισχύει τη λειτουργική συνοχή των στ. 5-24 της Φυλλάδας. Ακόμη, το τεκμήριο αυτό νομίζω πως αποτελεί πρόσθετη ενίσχυση²⁴ της άποψης του Krumbacher ότι η Φυλλάδα δεν αποτελεί διασκευή του Συναξαρίου, αλλά ότι και τα δύο ποιήματα αποτελούν παραλλαγές ενός κοινού προτύπου²⁵, που οι σχέσεις του με την παράδοση και τις υστεροβυζαντινές τύχες του Λουκιανού χρειάζεται να διερευνηθούν σε βάθος.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΠΑΝΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Ο ΚΩΔ. 522 ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Στὸ πλαίσιο τῆς ἔκδοσης τῶν συγγραμμάτων τοῦ ἁγ. Νεοφύτου τοῦ Ἐγκλειστοῦ ἀνέλαβα τὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ *Πεντηκοντακέφαλον*¹, τὸ ὁποῖο παραδίδεται σὲ ἓναν μόνο κώδικα, στὸν ἀρ. 522 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκῆς τῆς Ἑλλάδος. Στὸν ἴδιο κώδικα περιέχονται ἓνα ἀκόμη ἔργο τοῦ Νεοφύτου, ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἄλλα, μικρὰ καὶ μεγάλα, γνωστῶν ἢ ἄγνωστων συγγραφέων κείμενα, γιὰ τὰ ὁποῖα ἔχουμε ἐλάχιστες πληροφορίες στὴν πολὺ σύντομη ἀναφορὰ τοῦ καταλόγου τοῦ Σακελλίωνος (βλ. Βιβλιογραφία στὸ τέλος τοῦ ἄρθρου). Ἡ ἔλλειψη ἱκανοποιητικῆς περιγραφῆς τοῦ χειρογράφου μὲ δδήγησε στὴ

23. Βλ. ὁ.π., σ. 501.

24. Μια πρώτη ἐνδειξη ἔχει ἐπισημάνει ὁ Κ. Τσαντσάνογλου, «Περὶ ὄνου ...», *Ελληνικά* 74 (1971) 63, υποσημ. 1: «Οὔτε καὶ τὸ ὄνομα *Νικήτας* μπόρεσα νὰ βρῶ νὰ χρησιμοποιεῖται γιὰ γάιδαρο. Αὐτὸ πιθανόν νὰ εἶναι σατιρικὴ ἐπινόηση τοῦ διασκευαστῆ τοῦ Συναξαρίου (388 *νικόν ας εἶσαι ἀπὸ τοῦ νῦν, Νικήτα νὰ σε λείπῃ*: 393 *ἀλλὰ Νικήτα καὶ νικόν ὅσοι τὴν γνώσιν ἔχουν*). Στὴ Φυλλάδα τὸ ὄνομα αὐτὸ δὲν ἀπαντᾷ, πράγμα που μπορεῖ νὰ υποδηλώνει ὅτι δὲν υπῆρχε στὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ ποιήματος. Γιατὶ φαίνεται νὰ ἔχει δίκιο ὁ Krumbacher, που υποστηρίζει, ὁ.π., ὅτι ἡ Φυλλάδα εἶναι διασκευή ὄχι τοῦ σωζομένου Συναξαρίου, ἀλλὰ τοῦ ἀμεσοῦ προτύπου του».

25. Βλ. Κ. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, München 21897, σ. 883: «Das Verhältnis der zwei griechischen Reinhartgedichte ist nicht genügend klar; wahrscheinlich aber stammt nicht die jüngere Version aus der älteren, sondern beide aus einer gemeinsamen griechischen Vorlage».

1. Βλ. Ἁγίου Νεοφύτου τοῦ Ἐγκλειστοῦ *Συγγράμματα*, τ. 1, Πάφος 1996, σσ. 215-374.

σκέψη να καταρτίσω πλήρη περιγραφή του (περιεχομένου και κωδικολογική)².

Κώδ. E.B.E. 522 16ος αί. Χαρτί 215/220×145/155 [160×105/110]
φφ. 424 στ. 22-26 άκέφ. – κολ.

Σύμμεικτος κώδικας άσκητικοῦ, κυρίως, περιεχομένου.

Ἡ δήλωση τῶν περιεχομένων τοῦ κώδικα γίνεται κατὰ τμήμα· πρὶν ἢ μετὰ ἀπὸ κάθε τμήμα δηλώνονται τὰ ἐνδιάμεσα φύλλα (βλ. Τετράδια).

Α' τμήμα:

1 (φ. 1r-v) Συναξάριο τῆς άγ. Εὐφημίας (11 Ἰουλίου). Ἄρχ. Ἰστέον μὲν ὅτι ἡ καλλίνικος μάρτυς (βλ. Μηναιὸν Ἰουλίου).

2 (φφ. 1v-6v) Συναξάριο τῆς ἀνακομιδῆς τῆς ἀχειροποίητης εἰκόνας τοῦ Κυρίου, δηλαδὴ τοῦ Ἀγίου Μανδηλίου (16 Αὐγούστου). Ἄρχ. Τῆς αὐτοαγαθότητος τοῦ Κυρίου καὶ μεγάλου Θεοῦ (βλ. Μηναιὸν Αὐγούστου).

3 (φφ. 11r-90v + 377r-412v) Νεοφύτου τοῦ Ἐγκλείστου, Πεντηκοντακέφαλο. Ἐπιγραφή: «Νεοφύτου πρεσβυτέρου μοναχοῦ καὶ ἐγκλείστου, Λόγος κατὰ πλάτος, ἦτοι διὰ ἠθικῶν καὶ γραφικῶν μαρτυριῶν εἰς μῆκος ἐπεκτεινόμενος, πρὸς τὸν ἴδιον ἀδελφὸν καὶ μοναχὸν Ἰωάννην». Προηγεῖται (φφ. 8r-10v) «Προθεωρία, ἦτοι πίναξ τοῦδε τοῦ λόγου».

4 (φφ. 412v-414v) «Νεοφύτου πρεσβυτέρου μοναχοῦ καὶ ἐγκλείστου, Πρόλογος εἰς τὸ Ἄσμα τῶν ἁσμάτων».

5 (φφ. 414v-421r) «Τὸ Ἄσμα τῶν ἁσμάτων τοῦ σοφοῦ Σολομῶντος».

6 (φφ. 421v-424v) «Ἀρχὴ σὺν Θεῷ συνοπτικῆς ἐρμηνείας, παρ' ἐγκλείστου πρεσβυτέρου μοναχοῦ Νεοφύτου». Τέλ. (κολ.) καὶ πάντα ἀπλῶς αὐτοῦ ἐξειποῦσα σαφῶς τὰ γνωρίσματα.

Β' τμήμα:

7 (φφ. 321r-350v) «Διήγησις ὠφέλιμος περὶ βίου καὶ πολιτείας τοῦ μακαρίου καὶ δικαίου Φιλαρέτου τοῦ ἐλεήμονος» (BHG 1512).

8 (φφ. 350v-376v + 91r-103r) Ἄποφθέγματα καὶ διηγήσεις άσκητικοῦ περιεχομένου: (φ. 350v) Διηγήσεις ἀνεπίγραφες τοῦ ἀββᾶ Μαρκέλλου (8 διηγ.), (φ. 352v) «Περὶ τοῦ ἀββᾶ Γερασίου» (BHG 696e), (φ. 355v) «Περὶ τῶν

2. Εὐχαριστῶ τὴν κ. Αἰκ. Κορδούλη, ἐπιμελήτρια χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, γιὰ τὶς διευκολύνσεις ποῦ μοῦ παρέιχε κατὰ τὴν ἐπιτόπια ἐξέταση τοῦ κώδικα. Στὴν περιγραφή χρησιμοποιοῦνται οἱ ἐξῆς συντομογραφίες: BHG = *Bibliotheca hagiographica graeca*, ἔκδ. F. Halkin, τ. 1-3 [Subsidia Hagiographica 8a], Βρυξέλλες 1957. – BHG Nov. Auct. = *Novum Auctarium Bibliothecae hagiographicae graecae*, ἔκδ. F. Halkin [Subsidia Hagiographica 65], Βρυξέλλες 1984. – PG = *Patrologia graeca*, ἔκδ. J.-P. Migne. – PL = *Patrologia latina*, ἔκδ. J.-P. Migne. – SC = *Sources Chrétiennes*. – Briquet = C. M. Briquet, *Les filigranes*, τ. 1-4, Λιψία 1923. – Harlfinger = D. καὶ J. Harlfinger, *Wasserzeichen aus griechischen Handschriften*, τ. 1-2, Βερολίνο 1974, 1980. – Piccard = G. Piccard, *Die Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart*. Findbuch II/1-3 (1966): *Die Ochsenkopfwasserzeichen* καὶ VI (1978): *Wasserzeichen Anker*.

τριῶν τυφλῶν ἐκ τῶν Τετραπύλων» (BHG 1450j), (φ. 357r) Διήγηση ἀνεπίγραφη (BHG 1450i), (φ. 360r) «Περὶ τοῦ γεγονότος θαύματος ἐν Κωνσταντινουπόλει» (BHG 801f), (φ. 363r) «Περὶ τοῦ ταξεώτου τοῦ ἐν Καρτάγεννα (!)» (BHG 1318c), (φ. 367v) Διηγήσεις ἀνεπίγραφες τοῦ ἀββᾶ Ἀλεξάνδρου (6 διηγ.), (φ. 368r) Διήγηση ἀνεπίγραφη. Ἀρχ. Μοναστριά τις ἦν ἐν τῇ ἀγίᾳ πόλει πάνυ εὐλαβῆς καὶ κατὰ Θεὸν προκόπτουσα, (φ. 369r) «Περὶ τοῦ μεγάλου Μακαρίου τοῦ προορατικοῦ» (Μακάριος λη', PG 65, 280), (φ. 370r) «Περὶ τῶν ἀσκητηρίων». Ἀρχ. Ἐθεασάμεθα τὸν μέγαν ἀσκητὴν Βησσαρίωνα τὸν πάνυ πραότατον καὶ κατάνυξιν ἔχοντα, (φφ. 376r-v, 91r) Διήγηση ἀνεπίγραφη. Ἀρχ. Διηγήσατο γέρων ὅτι ἀδελφός τις ἀναχωρεῖν βουλόμενος ἐκωλύετο ὑπὸ τῆς ἰδίας μητρὸς, (φ. 91r) Διήγηση ἀνεπίγραφη (Ἰωάννης ιδ', PG 65, 208), (φ. 91v) Διήγηση ἀνεπίγραφη (Μακάριος ὁ Αἰγύπτιος γ', PG 65, 261), (φ. 93r) «Περὶ τοῦ ἀγίου Παύλου τοῦ ἀπλοῦ» (PG 65, 381-385), (φ. 95v) Διήγηση ἀνεπίγραφη (BHG Nov. Auct. 1440k), (φ. 96r) Διήγηση ἀνεπίγραφη. Ἀρχ. Ἐλεγον περὶ τινος γέροντος ὅτι ἐδεήθη ἰδεῖν τοὺς δαίμονας, (φ. 96v) Διήγηση ἀνεπίγραφη (Ἰσχυρίων, PG 65, 241-244), (φ. 96v) Διήγηση ἀνεπίγραφη (BHG Nov. Auct. 1438z), (φ. 98r) Διήγηση ἀνεπίγραφη (BHG Nov. Auct. 1322hd), (φ. 98v) Διήγηση ἀνεπίγραφη. Ἀρχ. Μοναχός τις πάνυ εὐλαβῆς καὶ θεοφιλῆς εἶχε τινα ἀναχωρητὴν ἀγαπητόν, (φ. 99r) Διήγηση ἀνεπίγραφη (BHG 1445r), (φ. 100r) Διήγηση ἀνεπίγραφη (BHG 2128), (φ. 100v) Διηγήσεις ἀνεπίγραφες διαφόρων (7 διηγ.).

9 (φφ. 103r-104r) «Ἐκ τοῖς (!) τοῦ ἀγίου Ἐφραίμ, Λόγος παραινετικὸς περὶ μετανοίας» (Ὁσίου Ἐφραίμ τοῦ Σύρου, Ἔργα, τ. 4 [ἐκδόσεις «Τὸ Περιβόλι τῆς Παναγίας»], Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 206-213· πολλὰ παραλείψεις στὸν κώδικα).

10 (φφ. 104r-109v) «Παράσεις ἀγίων πατέρων εἰς προκοπὴν τελειότητος. Κεφ. α'». (ἔκδ. J. C. Guy, *Les apophtegmes des pères. Collection systématique, chapitres i-ix* [SC 387], Παρίσι 1993, σσ. 102-122). Ὁ κώδικας παραδίδει τὰ ἀποφθέγματα 1-16, 18 (στ. 1-6) + 32 (στ. 4-9), 34-37.

11 (φφ. 109v-118v) «Ἀποφθέγματα ἀγίων γερόντων τῶν ἐν ἀσκήσει γηρασάντων». Πρόκειται γιὰ τὸ 21ο κεφάλαιο τῆς συστηματικῆς συλλογῆς, βλ. Guy, ὅ.π., σ. 100.

12 (φ. 119r) «Διήγησις ἀνωνύμου (BHG 1450h).

13 (φφ. 119v-123r) «Τοῦ ἀββᾶ Ἰωάννου τοῦ Σινᾶ ὄρους ἀνακεφαλαίωσις». Ἀρχ. Πίστις βεβαία ἀποταγῆς μήτηρ, τὸ δὲ ἐναντίον πρόδηλον. — Τέλ. Θεοῦ τελεία ἐνοίκησις τοῖς δι' ἀπαθείας καθαροῖς τῇ καρδίᾳ.

14 (φφ. 123r-124v) «Τοῦ ἀγίου Ἐφραίμ, Λόγος πρὸς ψυχὴν ῥαθυμοῦσαν» (ὅ.π., τ. 5, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 427-431).

15 (φφ. 124v-126r) «Τοῦ ὁσίου Ἐφραίμ», Λόγος περὶ ἀρετῶν καὶ κακιῶν (ὅ.π., τ. 1, Θεσσαλονίκη 21995, σσ. 37-41 [κεφ. α' - β']· στὸ χφ ἀκολουθεῖ καὶ

συνέχεια [έως τὸ φ. 127v, χωρὶς ἐπιγραφή] μὲ θέμα τὴν ἀκηδία, κείμενο ποὺ λείπει στὴν ἔκδοση).

16 (φφ. 127v-128r) Γνωμῆς ἐννέα ἀνεπίγραφες· α' γνώμη: Χαλεπέστερόν ἐστι τὸ κρίμα τῶν γινωσκόντων τὰ προστάγματα τοῦ Θεοῦ καὶ μὴ ποιούντων αὐτά.

17 (φφ. 128r-149v) «Ἐκ τοῦ Λαυσαϊκοῦ Παλλαδίου ἐπισκόπου» (ἔκδ. C. Butler, *The Lausiaca History of Palladius*, Cambridge 1904 [ἀνατ. Hildesheim 1967] = *PG* 34, 995-1260). Στὸ χφ προηγεῖται τμήμα ἀπὸ τὸν Πρόλογο (Butler σ. 11, 27 πολλοὶ γὰρ — 15, 4 [μὲ ἀρκετὲς παραλλαγές]), καὶ ἀκολουθοῦν τὰ κεφ. i-v, vii-xii, xiv-xviii. Τέλ. μὴ δεχομένη (Butler σ. 51, 4). Πολλὲς διαφορὲς μὲ τὸ κείμενο τοῦ Butler καὶ τῆς *PG*.

18 (φφ. 149v-178v) Συλλογὴ διηγήσεων, ἀποφθεγμάτων, γνωμῶν κτλ. ἀσκητικοῦ περιεχομένου (ἀνεπίγραφη). Περιλαμβάνονται μικρὰ (ἀπὸ 2 ἕως 3 στίχους) ἢ μεγαλύτερα σὲ ἕκταση ἀποσπάσματα ἀπὸ ἔργα πολλῶν νηπτικῶν πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων μὲ ἀπλή ἀναγραφή τοῦ ὀνόματός τους ἢ καὶ χωρὶς καμία ἔνδειξη· σὲ λίγες μόνο περιπτώσεις ὑπάρχει ἐκτενέστερη ἐπιγραφή. Παρακάτω δηλώνονται μὲ τὴ σειρά ποὺ ἀπαντοῦν ὄλοι οἱ συγγραφεῖς καὶ τὰ ἔργα ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται τὰ ἀποσπάσματα (τὰ φύλλα, ἢ ἐπιγραφή, ἢ ἀρχὴ καὶ ἢ ταύτιση [ὅπου ἦταν δυνατὴ] τῶν κειμένων σημειώνονται μόνο γιὰ ὅσα ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα αὐτὸ κρίθηκε σκόπιμο): (φφ. 149v-150v) «Τοῦ ἁγίου Βαρσανουφίου». Ἄρχ. Ἄδελφός πολεμούμενος εἰς τὸ πάθος τῆς πορνείας (Νικοδήμου Ἄγιορείτου, *Βίβλος Βαρσανουφίου καὶ Ἰωάννου*, Θεσσαλονίκη 1984 [ἔκδόσεις Β. Ρηγοπούλου], σσ. 156-158, ἀπόκρισις σς'), Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου (5 γνωμῆς), ἀββᾶ Μακαρίου, ἀββᾶ Βαρσανουφίου, ἀββᾶ Ἡσαΐου, (φφ. 151v-154r) «Ἐκ τῶν Ἀσκητικῶν τοῦ ἁγίου Βασιλείου». Ἄρχ. Τὸ τελειώτατον ἔργον τῆς ἀσκητικῆς πολιτείας τοῦτό ἐστιν, (φ. 154r-v) «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου». Ἄρχ. Ἀποπήδα ταχέως — Τέλ. ὑπομένει ψῆφον (A.-M. Malinrey, *Jean Chrysostome. Lettres à Olympias* [SC 13bis], Παρίσι 1968, σσ. 166,11-168,44), (φφ. 154v-156r) «Τοῦ ἁγίου Μαξίμου». Ἄρχ. Οἱ κατὰ Θεὸν κόποι σώζουσι τὸν ἄνθρωπον καὶ παρρησίαν αὐτῷ παρέχουσιν, «Ἐκ τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Παΐσιου», ἀββᾶ Ζωσιμᾶ, (φφ. 157v-159v) «Νικηφόρου μοναχοῦ περὶ φυλακῆς καρδίας». Ἄρχ. Ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ εἰπόντος (*PG* 147, 961A-966), ἀββᾶ Ἡσαΐου, (φ. 160v) «Τοῦ Νέου Θεολόγου στίχοι». Ἄρχ. Ὅστις βούλεται τὸ φῶς ἐκεῖνο βλέπει, ἢ ὀφείλει ταῦτα φυλάττειν ἐν καρδίᾳ (14 στίχοι, οἱ ὁποῖοι καὶ σὲ ἄλλα χειρόγραφα ἀποδίδονται, ἐσφαλμένως, στὸν ἁγ. Συμεῶν τὸν Νέο Θεολόγο· βλ. A. Kambylis, *Symeon Neos Theologos, Hymnen* [Supplementa Byzantina 3], Βερολίνο - Νέα Ὑόρκη 1976, σσ. xxxix, lxxv, cv [εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴ κ. Ἄ. Καμπύλη γιὰ τὴν ὑπόδειξη]), (φφ. 160v-161r) Κείμενο ἀνεπίγραφο. Ἄρχ. Πρὸ τοῦ πένθους καὶ τῶν δακρύων μηδεὶς ἡμᾶς κενοῖς ἀπα-

τάτω λόγοις, (φφ. 161r-163r) Ἀποσπάσματα ἀπὸ βίου καὶ ἀποφθέγματα, τὰ ὅποια παραθέτει στὸ ἔργο του ὁ Νικηφόρος μοναχός (βλ. παραπάνω, *PG* 147, 945-966)· συγχευμένα: «Ἐκ τοῦ τῆς Κλίμακος» (955A-B, στ. 5), Καρπαθίου (959), ἀββᾶ Ἡσαΐου (956-957A, στ. 5), Μακαρίου τοῦ μεγάλου (957-958A, στ. 1), Διαδόχου (958A-B, στ. 4), (φ. 162r) «Μάρκου μοναχοῦ πρὸς Νικόλαον» (953-954B, στ. 3), «Ἀπὸ τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Ἀρσενίου» (950-951), ἁγίου Σάββα (952A-B, στ. 5), «Τοῦ ὁσίου Παύλου τοῦ ἐν τῷ Λάτρῳ» (951-952A, στ. 2), (φ. 163r-v) «Τοῦ ἁγίου Μαξίμου περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας», ἀββᾶ Ἰσαάκ (4 γνῶμες), (φφ. 164v-166v) ἀββᾶ Βαρσανουφίου (ἀνεπίγραφο) (4 ἀποκρίσεις· βλ. Νικοδήμου Ἀγιορείτου, ὁ.π., σσ. 169-170 [ἀπόκρ. σπη], σ. 258 [ἀπόκρ. φμε], σ. 174 [ἀπόκρ. τζ])· ἡ 2ῃ ἀπόκρ. δὲν ταυτίστηκε), (φφ. 166v-167r) Μ. Βασιλείου, Προτρ. εἰς τὸ ἅγ. Βάπτισμα («Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου πρὸς μοναχοῦς» [!]) (*PG* 31, 440B, στ. 1-8 + 444C, στ. 2-7), «Ἐντολαὶ τοῦ ἀββᾶ Στεφάνου», (φφ. 167r-169v) «Τοῦ μακαρίου Ἀναστασίου τοῦ Σινᾶ ὄρους. Ἐρώτησις α΄». Μετὰ τὴν ἐρώτηση καὶ τὴν ἀπάντηση (ποῦ δὲν ταυτίστηκαν) ἀκολουθοῦν 5 διηγήσεις, ἀπὸ τίς ὅποιες ταυτίστηκαν οἱ τρεῖς (φφ. 168v-169v) (βλ. Δ. Τσάμη, *Τὸ Γεροντικὸν τοῦ Σινᾶ* [Συναϊτικὰ Κείμενα 1], Θεσσαλονίκη 21991, σσ. 56-58 [Ε'-ΣΤ'] καὶ 114), (φφ. 169v-178v) Ἑπτὰ διηγήσεις ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Γρηγορίου τοῦ Μεγάλου *Dialogorum libri IV* σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸν Ζαχαρία πάπα Ρώμης· πρόκειται γιὰ τίς ἐξῆς διηγήσεις: «Περὶ Σχολαστικής, τῆς ἀδελφῆς Βενεδίκτου» (II, 33 = *PL* 66, 193-195)· «Περὶ τῆς κοιμήσεως τῆς ἀδελφῆς αὐτοῦ Σχολαστικής» (II, 34 = ὁ.π., 195)· «Περὶ τοῦ ἀναστάντος νεκροῦ διὰ προσευχῆς τοῦ ἁγίου» (II, 32 = ὁ.π., 191-193)· «Περὶ τῆς ψυχῆς Γερμανοῦ ἐπισκόπου» (II, 35 = ὁ.π., 195-197C)· «Λόγος περὶ τοῦ συγγραφέντος παρ' αὐτοῦ μοναχικοῦ κανόνος» (II, 37-38 = ὁ.π., 201-203A) (ἡ ἐπιγραφή στὸ χφ ἀνήκει στὸ II, 36)· «Περὶ Παυλίνου τοῦ ἐπισκόπου» (III, 1 = *PL* 77, 215-222 [*BHG* 1447])· «Πέτρου καὶ (lege Περὶ τοῦ) Στεφάνου» (III, 20 = ὁ.π., 270-271A).

19 (φφ. 179r-192v) «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, Λόγος εἰς τὴν κοίμησιν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας» (*BHG* 1144).

Γ' τμῆμα:

20 (φφ. 200v-309r) «Τοῦ ἁγίου Δωροθέου διδασκαλίας διάφοροι πρὸς τοὺς ἑαυτοῦ μαθητάς, ἀναχωρήσαντος αὐτοῦ ἐκ τῶν τοῦ ἀββᾶ Σερίδου καὶ τὸ ἴδιον σὺν Θεῶ συστησαμένου μοναστήριον μετὰ τὴν τοῦ ἀββᾶ Ἰωάννου τοῦ προφήτου τελευτὴν καὶ τελείαν σιωπὴν τοῦ ἀββᾶ Βαρσανουφίου» (*PG* 88, 1617-1836). Προηγῶνται: (φ. 193r-v) «Πίναξ τῆς βίβλου τῶν διδασκαλιῶν Δωροθέου» (κεφ. α' - κα') (*PG* 88, 1841-1844), (φφ. 193v-200v) «Βίος ἐν ἐπιτομῇ τοῦ μακαρίου Δωροθέου, τοῦ συγγραφέως τῆς βίβλου ταύτης, καὶ τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ ἀββᾶ Δοσιθέου» (*BHG* 2117). Στὸν κώδικα περιέχονται 19 ἀπὸ

τις 23 διδασκαλίες τῆς *PG* καὶ χαρακτηρίζονται ὡς λόγοι (κεφάλαια στὸν Πίνακα): (φ. 201r) λόγος α', (φ. 213r) β', (φ. 220v) γ', (φ. 223v) δ', (φ. 234r) ε', (φ. 240r) ζ', (φ. 247r) ζ', (φ. 253r) η', (φ. 258r) θ', (φ. 263v) ι', (φ. 269v) ια', (φ. 277r) ιβ', (φ. 284v) ιγ', (φ. 289v) ιδ', (φ. 297r) ιε', (φ. 300r) ις', (φ. 301r) ιζ', (φ. 302r) ιη', (φ. 305v) ιθ'. Οἱ λόγοι α' - ιε' τοῦ χφ ταυτίζονται μὲ τις διδασκαλίες α' - ιε' τῆς *PG*: λόγοι ις' - ιζ' = διδασκ. ιθ' - κ'· λόγοι ιη' - ιθ' = διδασκ. κβ' - κγ'. Παραλείπονται οἱ διδασκ. ις' - ιη' καὶ κα'· οἱ τίτλοι τῶν κεφαλαίων κ' καὶ κα' τοῦ Πίνακα ταυτίζονται μὲ τοὺς τίτλους τῶν διδασκ. ις' καὶ ιζ'.

21 (φφ. 310r-314v) «Τοῦ ὁσίου Ἐφραίμ, Μακαρισμοὶ» (α' - νζ') (ὀ.π., τ. 2, Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 252-267 [β']).

22 (φφ. 314v-318v) «Τοῦ μακαρίου Ὑπερεκχίου (!) καὶ πρώτου πρεσβυτέρου, Παραίνεσις ἀσκητῶν καὶ μοναχῶν κατὰ ἀλφάβητον περὶ ψυχωφελείας» (*PG* 79, 1472-1489).

23 (φφ. 318v-320v) «Νείλου μοναχοῦ». Ἄρχ. Τίς τῶν ἁγίων ἐλάλησε περὶ τούτου λέγων ὅτι ἐλεήμων, ἐὰν μὴ γένηται δίκαιος, τυφλὸς ἐστίν.

ΤΕΤΡΑΔΙΑ: Ὁ κώδικας προῆλθε ἀπὸ τῆ συστάχωση τριῶν τουλάχιστον ἀνεξάρτητων τμημάτων, τὰ ὁποῖα ἀνήκαν σὲ ἄλλα χειρόγραφα καὶ φέρουν δική τους ἀρίθμηση τετραδίων. Τὸ γεγονός ὅτι ὅλα προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι ὀδηγήσει, προφανῶς, στὴ συνένωσή τους. Τὰ τρία σαφῶς διακρινόμενα τμήματα εἶναι: (α) φφ. 8-90 + 377-424 (τετρ. α' - ια'), (β) φφ. 321-376 + 91-178 (τετρ. α' - ιη'), (γ) φφ. 193-309 (τετρ. α' - ιγ'). Σὲ αὐτὰ προστίθενται τὰ φφ. 1-7, 179-192 καὶ 310-320, στὰ ὁποῖα δὲν διακρίνεται ἀρίθμηση τετραδίων, καὶ τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθεῖ ἂν ἀνήκαν σὲ κάποιον ἀπὸ τὰ τρία ἀνεξάρτητα τεύχη καὶ σὲ ποιό. Ὁ σταχωτῆς μετὰ τὰ φφ. 1-7 καὶ τὰ τετρ. α' - ζ' τοῦ (α) τοποθέτησε τὰ τετρ. η' - ιη' τοῦ (β) καὶ ἀμέσως μετὰ τὰ φφ. 179-192, τὰ τετρ. α' - ιγ' τοῦ (γ) καὶ τὰ φφ. 310-320. Ἀκολούθως πρόσθεσε τὰ τετρ. α' - ζ' τοῦ (β) τὰ ὁποῖα συνένωσε μὲ τὰ τετρ. η' - ια' τοῦ (α). Ὅπως εἶναι σήμερα σταχωμένος ὁ κώδικας, ἡ σειρά τῶν τετραδίων ἔχει ὡς ἐξῆς: 1×7 (8-1: σχισμένο χωρὶς χάσμα τὸ τελευταῖο φύλλο τοῦ τετραδίου: 7), 1×7 (8-1: σχισμένο χωρὶς χάσμα τὸ τελευταῖο φύλλο τοῦ τετραδίου: 14), 1×16 (30), 5×12 (90), 12×8 (186), 1×6 (8-2: ἔχουν ἐκπέσει μὲ χάσμα τὸ πρῶτο καὶ τὸ τελευταῖο φύλλο τοῦ τετραδίου: 192), 4×8 (224), 1×12 (236), 2×8 (252), 1×12 (264), 1×8 (272), 1×12 (284), 2×8 (300), 1×9 (10-1: σχισμένο χωρὶς χάσμα τὸ τελευταῖο φύλλο τοῦ πενταδίου: 309), 1×11 (12-1: σχισμένο χωρὶς χάσμα τὸ τελευταῖο φύλλο τοῦ ἑξαδίου: 320), 7×8 (376), 4×12 (424). Ἐχουν ἐκπέσει τετράδια καὶ στὴν ἀρχὴ καὶ στὸ τέλος τοῦ κώδικα. Τὰ τετράδια ἀριθμοῦνται ἀπὸ τὸν γραφέα στὴν κάτω δεξιὰ γωνία τοῦ recto καὶ στὴν κάτω ἀριστερὴ γωνία τοῦ verso. Σὲ λίγες μόνο περιπτώσεις ὁ ἀριθμὸς βρῖσκεται στὸ μέσον τοῦ κάτω περιθωρίου. Ἡ ἀρίθμηση τῶν φύλλων, μὲ μαῦρο μολύβι στὴν ἐπάνω δεξιὰ γωνία, πολὺ νεότερη. Ἄγραφα τὰ φφ. 7r-v, 309v.

ΓΡΑΦΗ: Ὁλόκληρος ὁ κώδικας εἶναι γραμμένος ἀπὸ τὸν ἴδιο ἔμπειρο βιβλιογράφο, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐλαφρῶς δεξιοκλινῆς γραφὴ ποικίλλει ὡς πρὸς τὸ μέγεθος καὶ τὸ πάχος τῶν γραμμῶν, τὴν ἐπιμέλεια καὶ τὸ χρώμα τῆς μελάνης (καφέ καὶ μαῦρο), κάτι ποῦ εἶναι ἐντελῶς δικαιολογημένο, ἐφόσον ὁ κώδικας δὲν ἀποτελεῖ προῖον συνεχοῦς ἀντιγραφικῆς διαδικασίας. Λιτὰ ἐρυθρόγραφα ἀρχικὰ καὶ ἐπίτιτλα· ἐρυθρόγραφοι καὶ ὀρισμένοι τίτλοι.

Ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ γραφέα οἱ συντομευμένοι τίτλοι τῶν κεφαλαίων καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὸ κείμενο σημειώματα στὸ περιθώριο τοῦ (α) τμήματος.

ΥΛΗ: Δυτικὸ χαρτὶ ὑπόλευκο, μᾶλλον στιλπνὸ, διαφορετικοῦ πάχους στὰ διάφορα τμήματα. Ὑδάτινες γραμμὲς πυκνές. Ὑδατόσημα: ξεχωρίζουν τέσσερις τύποι ὑδατοσήμων· ὁ κάθε τύπος παρουσιάζει ἀρκετὲς παραλλαγές· συγκεκριμένα: (φφ. 11/12) καπέλο, περ. ὅμοιο Harlfinger 78b [1547], (φφ. 35/38) καπέλο, περ. ὅμοιο Briquet 3516 ἀλλὰ μὲ contremarque τὰ γράμματα S - C καὶ ἀνάμεσά τους τριφύλλι [1544], (φφ. 56/65) ἄγκυρα, περ. ὅμοιο Piccard V 265 [1542], (φφ. 79/90) κεφάλι βοδιοῦ μὲ σταυρὸ ἀνάμεσα στὰ κέρατα, τὰ ὁποῖα εἶναι πολὺ γυρισμένα πρὸς τὰ ἔξω· ὁ τύπος αὐτὸς δὲν ἀπαντᾷ στὶς γνωστὲς συλλογές· θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ συνδυασμὸς τῶν τύπων Briquet 14525 [1543] καὶ Piccard XI 291 [1538], (φφ. 134/135) ἄγκυρα, ὅμοιο Piccard V 317 [1552], καπέλο, περ. ὅμοιο Briquet 3417 [1540], (φφ. 288/289) κεφάλι βοδιοῦ χωρὶς contremarque, ὅμοιο Briquet 14476 [1558], (φφ. 348/349) καπέλο χωρὶς contremarque, περ. ὅμοιο Briquet 3490 [1544], (φφ. 392/397) ἄγκυρα, περ. ὅμοιο Piccard V 308 [1548]. Στὰ φφ. 278/279 ὑδατόσ. ἀπροσδιόριστου τύπου.

ΣΤΑΧΩΣΗ: Σανίδες ἐπενδυμένες στὴ μισή τους ἐπιφάνεια μὲ δέρμα χρώματος καστανοῦ, χωρὶς διακόσμηση· ἐξογκώματα. Πολλὲς φθορὲς στὴ ράχη. Λείψανα μιᾶς πόρπης. Στὸ ἐπάνω μέρος τῆς ράχης ἐλάχιστα τμήματα ἀπὸ τὴν ἐτικέτα τῆς μονῆς Δουσίκου (βλ. Προέλευση)· στὴ μέση ἐτικέτα τῆς E.B.E. μὲ τὸν ἀρ. 522. Ὡς παράφυλλα σταχώσεως ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ τέσσερα φύλλα (ἀνὰ δύο στὴν ἀρχὴ καὶ στὸ τέλος) ἀπὸ ἔντυπο Πραξαπόστολο· οἱ σσ. 163/4 καὶ 173/4 στὴν ἀρχή, 161/2 καὶ 175/6 στὸ τέλος. Ἡ στάχωση μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 16ο-17ο αἰ.

ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ: Μέτρια ἔως καλὴ. Κηλίδες ὑγρασίας, ὄχι ἔντονες, σὲ ὅλη σχεδὸν τὴν ἔκταση τοῦ κώδικα. Ἐλάχιστα στάγματα ἀπὸ κερί. Σητόβρωτα σὲ μικρὸ βαθμὸ τὰ φφ. 201-216 (ἐπάνω δεξιὸ περιθώριο) καὶ 272-279 (κάτω περιθώριο).

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Ὁ κώδικας ἀνῆκε στὴ μονὴ Δουσίκου καὶ μεταφέρθηκε στὴν E.B.E. τὸ 1882, μετὰ τὴν προσάρτηση τῆς Θεσσαλίας, μαζὶ μὲ ὅλα τὰ ἄλλα χειρόγραφα τῆς μονῆς· βλ. Α. Πολίτη (μὲ τὴ συνεργασία Μ. Πολίτη), *Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος ἀρ. 1857-2500*, Ἀθήνα 1991, σσ. κη' - λ'.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Ἰω. καὶ Ἀ. Σακελλίων, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1892, σ. 103. - Κ. Ι. Δυοβουνιώτης, Νεοφύτου Ἐγκλείστου ἀνέκδοτα ἔργα, *ΕΕΒΣ* 13 (1937) 40-41 καὶ 46. - Ἰω. Π. Τσικνόπουλλος, Τὸ συγγραφικὸν ἔργον τοῦ Ἁγίου Νεοφύτου, *Κυπριακαὶ Σπουδαί* 22 (1958) 129. - Τοῦ ἴδιου, Τρία ἀνώνυμα Βυζαντινὰ ποιήματα ἐπανευρίσκουν τὸν ποιητὴν τῶν Ἁγίων Νεόφυτον, *Κυπριακαὶ Σπουδαί* 27 (1963) 79. - C. Galatariotou, *The Making of a Saint. The Life, Times and Sanctification of Neophytos the Recluse*, Cambridge 1991, σσ. 269-272. - Ἁγίου Νεοφύτου τοῦ Ἐγκλείστου *Συγγράμματα*, τ. 1, Πάφος 1996, σσ. 225-228.

ΤΡΑΓΩΔΙΑ Ή ΚΩΜΩΔΙΑ;

A reader new to the author and the editor might mistake van Wageningen for a man of learning; but with my Knowledge of both I can trace every stolen penny to the pouch it came from.

A. E. Housman

Η κ. Ξανθάκη-Καραμάνου συνέγραψε πόνημα που τιτλοφορείται *Παράλληλες εξελίξεις στη μετακλασική (4ος π.Χ. αι.) τραγωδία και κωμωδία*, δεύτερη επηυξημένη έκδοση, Αθήνα 1991. Το περιεχόμενο του βιβλίου είναι εν πολλοίς επανάληψη τμημάτων της διδακτορικής διατριβής της συγγρ. Η μέθοδος συγγραφής είναι η γνώριμη από το άλλο έργο της. Παρουσίασε μίαν ανακοίνωση και από τις αντιδράσεις προστέθηκε υλικό στο κείμενο της πρώτης δημοσίευσης (ΠΑΑ 60, 1985, 674-715) κι επανεκδόθηκε σε μορφή βιβλίου το 1988. Ύστερα ακολούθησε και η «δεύτερη επηυξημένη έκδοση». Έτσι περίπου έγινε και με την άδοξη εκείνη έκδοση του Δημοσθένους, *Κατά Μειδίου* (βλ. *Ελληνικά* 45, 1995, 158-66). Εξάλλου, η γνωστή πρακτική της κ. Ξ.-Κ. δεν μπορούσε, φυσικά, να απουσιάσει: στη 2η «έκδοση» υπάρχουν περισσότερες από είκοσι παραπομπές στον Webster (κυρίως στο γνωστό βιβλίο του *Studies in Later Greek Comedy*), οι οποίες δεν υπήρχαν στην πρώτη δημοσίευση. Εκεί οι αντίστοιχες απόψεις παρουσιάζονταν ως δικές της προτάσεις¹.

Το καθαυτό κείμενο του πονήματος καταλαμβάνει 63 σελίδες και είναι το ίδιο με εκείνο της πρώτης έκδοσης. Από εκεί και πέρα, στη 2η έκδοση προστίθενται οι σσ. 64-100 «Κείμενα» κωμικών, «από προσωπική αντιβολή όλων των κωδίκων», όπως βεβαιώνει η συγγρ. Ακολουθούν: «Summary» 101-5, Βιβλιογραφία 106-10, ένα περίεργο τμήμα «Index virorum doctorum qui in apparatu critico laudantur» 111-5, Ευρετήριο χωρίων 116-21, Ευρετήριο πραγμάτων 122-5, Εικόνες χ.σ.² Με τον τρόπο αυτό το ισχνό κείμενο μιας ανακοίνωσης υπερδιπλασιάστηκε και παρουσιάζεται ως βιβλίο. Ποιας άραγε προσοχής αξιώθηκε το έργο αυτό; Του έγινε μια άχρωμη μονοσέλιδη βιβλιοπαρουσίαση στο περιοδικό *Gnomon* 65 (1993) 636-7, και μια προσημειωμένη εγκωμιαστική στο *Mus. Phil. Lond.* 9 (1992) 18-9, για την οποία θα μιλήσουμε

1. Ο καθηγητής Ι. Θ. Παπαδημητρίου σε εισηγητική του έκθεση στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών (1992) σ. 25, σημειώνει σχετικά: «Ιδιαίτερος στενή είναι η εξάρτηση της υποψηφ., ως προς τα ζητήματα της κωμωδίας, από τη μελέτη του Webster, *Studies in Later Greek Comedy*, Manchester - New York 1970, από το βιβλίο του οποίου η υποψ. αντλεί ασυγκρίτως περισσότερα στοιχεία απ' ό,τι επιτρέπουν να φανούν οι παραπομπές της».

2. Μερικές από τις εικόνες αυτές, όπως και στη διατριβή της, (πρβ. Ghiron-Bistagne, *REG* 98, 1985, 432) είναι στην ουσία απλώς διακοσμητικές.

παρακάτω. Πάντως ο Nesselrath, *Die Attische Mittlere Komoedie* (1990), στην πλούσια βιβλιογραφία που παραθέτει, δεν αναφέρει το βιβλίο της· το αναφέρει μόνο σε μια σημείωση της σ. 240, όπου παραπέμπει στις σσ. 37-40 του βιβλίου της με την παρατήρηση: «Ohne genauere Detailuntersuchung», που δεν είναι βέβαια κολακευτική. Επίσης ο D. Konstan, *Greek Comedy and Ideology*, New York-Oxford 1995, στην πλούσια βιβλιογραφία που παραθέτει, σσ. 211-34, δεν το αναφέρει. Το ίδιο και η Netta Zagagi, *The Comedy of Menander*, Bloomington-Indianapolis 1995.

Βιβλιοκρισία του πονήματος αυτού ελπίζω να γράψω μιαν άλλη φορά, με έμφαση στις παράλληλες εξελίξεις. Σήμερα περιορίζομαι να παρατηρήσω ότι στη βιβλιογραφία περιλαμβάνονται κάπου 14 λήμματα γραμμένα στη γερμανική. Υποθέτω ότι αυτό γίνεται για λόγους εντυπωσιασμού, αφού οι τίτλοι αυτοί δεν αξιοποιούνται από τη συγγρ., για τον απλούστατο λόγο ότι η γερμανομάθειά της είναι κυριολεκτικά αξιοθρήνητη. Ένα δείγμα: Ο καθηγ. Θ. Κ. Στεφανόπουλος δημοσίευσε γερμανιστί τη μελέτη «Tragica II» *ZPE* 75 (1988) 3-38, και αμέσως η συγγρ. δεν έχασε χρόνο, προκειμένου να προβεί σε σφοδρό, άκρως όμως διασκεδαστικό, εξαιτίας της αμάθειας που επιδεικνύεται, έλεγχο. Και μάλιστα στο περιοδικό *Παρνασσός* 31 (1989) 379-402; «Tragica II: A Retrospection». Στη σ. 20 της εργασίας του ο Στεφανόπουλος έγραφε ότι ο πληθυντικός του επιθέτου *δύστηνος* μαρτυρείται «1 Mal bei Aischylos [Pe. 463] und ein paar Male bei Euripides» δηλ. «1 φορά στον Αισχύλο και μερικές φορές στον Ευριπίδη». Το επίπεδο, ωστόσο, της γερμανομάθειας της συγγρ. είναι τόσο χαμηλό, ώστε δεν της επιτρέπει να εννοήσει ότι το «ein paar Male» (= μερικές φορές) δεν έχει καμία σχέση με το ουσιαστικό «Paar» που σημαίνει «ζεύγος», και έτσι εμφανίζει τον Στεφανόπουλο να υποστηρίζει ότι το *δύστηνος* μαρτυρείται μία φορά στον Αισχύλο και δύο στον Ευριπίδη (βλ. σ. 395: «occurs once in [διάβαζε in] Aeschylus and twice in Euripides») και τον επιτιμά μάλιστα γι' αυτό! Σε άλλο σημείο του ίδιου «ελέγχου», σ. 401, παρουσιάζει τον Στεφανόπουλο να δέχεται την άποψη του Headlam, ενώ αυτός έγραφε ακριβώς το αντίθετο: «sprechen[...] gegen Headlams Vorschlag» («Tragica II, σ. 33). Ένα τρίτο δείγμα: ο Στεφανόπουλος, σ. 24, έγραψε «weitere Parallelen führt Schramm[...] an» δηλ. «άλλα παράλληλα χωρία παραθέτει ο Schramm. Η συγγρ. δεν κατάλαβε ότι το «führt ... an» αποτελεί ένα ρήμα και διέκοψε το παράθεμα μετά τη λέξη Schramm, δηλ. führt (= οδηγεί). Και το κακό δεν σταματά εκεί, γιατί αγνοώντας και την ακριβή σημασία του weitere (= περαιτέρω, αγγλιστί further) μπερδεύει το weitere με το weit (= μακρινός) και νόμισε ότι το «weitere Parallelen» σημαίνει «μακρινά», δηλ. όχι ακριβή, παράλληλα χωρία και έσπευσε να χαρακτηρίσει την παρατήρηση Στεφανόπουλου «misleading since Schramm, following the appropriate method of writing a scholarly commentary, quoted parallels responding to the exact meaning of the verse of Moschion»!

Για να επιστρέψουμε στο πόνημα της συγγρ. παρατηρώ ότι στις σημειώσεις υπάρχουν μερικές παραπομπές σε γερμανικά βιβλία, αλλά αυτές αναφέρονται σε γενικά ζητήματα ή είναι απλοί τίτλοι βιβλίων, πράγμα που δείχνει ότι δεν έχουν χρησιμοποιηθεί. Ύστερα, στο καινοφανές ευρετήριο των *virorum doctorum* που παρατίθεται —για εντυπωσιασμό και πάλι— αναφέρεται κάποτε σε πρώτες ή πολύ παλαιές εκδόσεις, ακόμη και σε υλικό ανέκδοτο που απόκειται σε μεγάλες βιβλιοθήκες του εξωτερικού. Έτσι καλούμεθα να πιστέψουμε ότι η συγγρ. συμβουλευτήκε ανέκδοτη εργασία του Th. Canter από τα χφφ d'Orville 123 της Βοδλγλιανής Βιβλιοθήκης της Οξφόρδης και Suppl. gr. 1013 της Εθνικής Βιβλιοθήκης στο Παρίσι, ή ότι χρησιμοποίησε την πρώτη έκδοση του Αθήναιου από τον Μάρκο Μουσούρο, κ.ά. Και αυτά από μία φιλόλογο που κοιτάζει με τόση βιασύνη και επιπολαιότητα τη σύγχρονη βιβλιογραφία (π.χ., σχετικά με το βιβλίο της Δημοσθένους Κατά Μειδίου επιμένει ότι ο Parke αναφέρει δήθεν ότι ο φαρμακός θανατωνόταν, ενώ ο Parke πουθενά δεν λέει τέτοιο πράγμα) και που δεν ενδιαφέρθηκε ποτέ για χειρόγραφο υλικό ή τη χειρόγραφη παράδοση κάποιου κειμένου.

Εδώ θα εξετάσω κυρίως αν ευσταθεί ο ισχυρισμός της συγγρ. ότι «από προσωπική αντιβολή όλων των κωδίκων» δημοσίευσε τα σχετικά δραματικά κείμενα που παραθέτει στις σσ. 64-100. Ο ισχυρισμός αυτός σημαίνει ότι η συγγρ. έκανε, π.χ., αντιβολή, στην περίπτωση του Αθήναιου, του χφ. Α (= Marc. gr. 447) κι ακόμη από τα χφφ της *Επιτομής* τουλάχιστο των C (= Paris. Suppl. gr. 841), E (= Laurent., pluteus LX, 2) και B (= Laurent., pluteus LX, 1). Σε τέτοια περίπτωση ασφαλώς θα προσκόμιζε νέες πληροφορίες σχετικά με τις γραφές των χειρογράφων ή θα εύρισκε τουλάχιστο κάποια λάθη παρανόησης, τα οποία επισήμαναν ότι υπάρχουν στις γνωστές αντιβολές και άλλοι φιλόλογοι. Τέτοιο όμως αποτέλεσμα δεν εμφανίζεται πουθενά στα κείμενά της, γιατί η συγγρ. πιστεύω ότι δεν διάβασε χφφ, αλλά απλώς πήρε κείμενο και κριτικό υπόμνημα έτοιμα από προηγούμενες εκδόσεις, χωρίς να το ομολογεί³.

Ίδου μερικές από τις σχετικές ενδείξεις που δεν επιτρέπουν, σε όποιον έχει ασχοληθεί με την παράδοση των κειμένων και με την κριτική έκδοσή τους, την παραμικρή αμφιβολία ότι έτσι έχουν τα πράγματα. Για τους σκοπούς της έρευνάς μας μπορούν τα κείμενα που τυπώνει η συγγρ. να χωριστούν σε δύο κατηγορίες. Την πρώτη κατηγορία αποτελούν τα κείμενα που, όταν τυπωνόταν το βιβλίο της, είχαν ήδη εκδοθεί στην αριστουργηματική έκδοση Kassel-Austin, *Poetae Comici Graeci (PCG)*, και δεν υπάρχει καμία απολύτως αμφιβολία ότι το δικό της κείμενο είναι δανεισμένο από εκεί, με διάφορα λάθη και παραλείψεις.

3. Θα ήταν εξαιρετικά ενδιαφέρον αν η συγγρ. έδινε κατάλογο των χφφ (με τα sigla τους) που διατείνεται ότι αντέβαλε, καθώς και στοιχειώδη πληροφόρηση για τη χειρόγραφη παράδοση των σχετικών κειμένων. Πρβ. και Παπαδημητρίου, ό.π., σ. 29: «ο αναγνώστης θα ανέμενε κάποιου είδους περιγραφή κωδίκων, τη χρονολόγησή τους, συζήτηση των μεταξύ τους σχέσεων και την αξιολόγησή τους».

Τη δεύτερη κατηγορία αποτελούν κείμενα που, όταν η συγγρ. εξέδιδε το βιβλίο της, ή δεν είχαν ακόμη περιληφθεί στην έκδοση *PCG* ή εκδίδονταν σχεδόν ταυτόχρονα.

(Α) Δίνω δύο δείγματα της πρώτης κατηγορίας:

(1) Ευβούλου *Αμάθεια* απ. 8 (Αριστοφ. *Πλ.* 1129 = Σούδα α 4177 = *Αρποκρ. cod. Marc.* 444 «ασκώλια» (Keaney, *TAPhA* 98, 1967, 210). Κείμενο και κριτικό υπόμνημα προέρχονται από τους K(assel)-A(ustin). Η μόνη διαφορά στις δύο εκδόσεις είναι η αντικατάσταση στην πηγή του αποσπάσματος, όπου το «nr. 24» των K.-A. αντικαθίσταται με το «ασκώλια» (γρ. A-), το οποίο ελήφθη (όπως το είχε ήδη κάνει ο Hunter) από το σχετικό άρθρο του Keaney, με συγκατάληξη, ανάμεσα στις πηγές, της άσχετης παραπομπής «Αθήν. 15.690e» και την υιοθέτηση από τη συγγρ. της γραφής των χφφ εις αντί του ες της Σούδας που υιοθετούν οι K.-A. Η απλή αντιγραφή υπογραμμίζεται και από το γεγονός ότι, προκειμένου για τις πηγές του αποσπάσματος, γίνεται αναφορά σε χφφ σχολίων, για τη χειρόγραφη παράδοση των οποίων η συγγρ. δεν έδειξε ποτέ κανένα ενδιαφέρον⁴.

(2) Ευβούλου *Στεφανοπώλιδες* 99 (: Αθήν. 15.679a, Πολυδ. 10, 120, Αθήν. 15.690e).

Κείμενο και κριτικό υπόμνημα είναι παρμένα από τους Kaibel, Kock, K.-A., με κάποιες παραλείψεις στο κριτικό υπόμνημα. Στον στ. 3 ο Α δίνει, όπως σημειώνουν και οι τρεις προηγούμενοι εκδότες, τούτῳ σύ και όχι τουτῶ.σύ, όπως σημειώνει η συγγραφέας.

Τα υπόλοιπα κείμενα είναι παρμένα από την έκδοση προηγούμενων φιλολόγων, και συγκεκριμένα των Kaibel, Kock, Nauck²-Snell, Snell-Kannicht κ.ά. Παρακάτω δίδονται, δειγματοληπτικά, μερικά παραδείγματα από τα οποία φαίνεται καθαρά ο χαρακτήρας της λεγόμενης έκδοσης των κειμένων. Ήλεγξα ένα προς ένα τα κείμενα αυτά και πουθενά δεν αντιλήφθηκα ότι η συγγρ. προσκόμισε από δική της αντιβολή καμία νέα γραφή, ή έστω διόρθωση παρανόησης προηγούμενων εκδοτών, ενώ είναι γνωστό ότι έχουν επισημανθεί από διάφορους φιλόλογους παραναγνώσεις, π.χ. στον Αθήναιο ή το *Ανθολόγιο* του Στοβαίου (για να περιοριστώ στις δύο κυριότερες πηγές των αποσπασμάτων που εκδίδονται). Προτάσεις για βελτίωση των κειμένων δεν υπάρχουν από πλευράς της συγγρ., γιατί, παρά τη μακρόχρονη ενασχόλησή της με τα κείμενα του αρχαίου δράματος —και αργότερα και με τον Δημοσθένη—, δεν έχει να επιδείξει παρά μόνο μίαν (απαράδεκτη) πρόταση συμπλήρωσης επτά γραμμμάτων (βλ. τη διδα-

4. Μεγάλη η περιέργειά μου για κείνο το «Παρά Σχολ.», σε περίπτωση που ολοκληρωνόταν γραφικά, θα είχαμε άραγε επανάληψη εκείνου του εκκλησιαστικού «Παρά Φώτιον» της 1ης έκδοσης του *Κατά Μειδίου*, Διόλου απίθανο.

χτορική διατριβή της, *Studies in the Fourth-Century Tragedy*, 1980, 45, σημ. 1)⁵.

Στα δείγματα που αναφέρονται εν συνεχεία δίνω την παραπομπή από όπου ο αναγνώστης θα μπορέσει να βρει μόνος του το κείμενο, για το οποίο γίνεται λόγος. (Υπό τη βραχυγραφία «N/Sn» νοείται η έκδοση Nauck, *Tragicorum Graecorum Fragmenta*², Supplementum adiecit B. Snell, Hildesheim 1964 [TGF]).

1 «Καρκίνου αδήλ. απόσπ. 5 Nauck²/Snell παρά Διοδ. Σιχ. 5.5.1».

Κείμενο και κριτικό υπόμνημα είναι παρμένα από το έργο Snell-Kannicht, *Tragicorum Graecorum Fragmenta (TrGF)* 1, Γοτίγγη 1986, 213-4. Ο Fischer, τελευταίος εκδότης του Διοδώρου στην Bibliotheca Teubneriana, και τα σύμβολα των χφφ του Διοδώρου δεν αναφέρονται πουθενά. Στο κριτικό υπόμνημα της συγγρ. υπάρχουν οι εξής σκόπιμες παραλείψεις: στ. 2 Πλούτων AB 4 μητρός B | 6 Αίτναιούς D | 8 παρθένους ABD ἄμοιρος διοτροφούς FG.

2 «Μοσχίωνος απόσπ. 3.6.7 N²/Sn. παρά Στοβ. 4.57.3, 1.8.57.14 W.H.».

Κενὸν θανόντος ἀνδρὸς αἰκίζειν σκιὰν
ζῶντας κολάζειν, οὐ θανόντας εὐσεβές.

Το κείμενο του απ. 3, όπως και το κριτικό υπόμνημά του, είναι παρμένο από το έργο Nauck²/Snell. Η μόνη διαφορά είναι ότι προστίθεται από τον Schramm, *Graecorum hellenisticae quae dicitur aetatis fragmenta*, Diss., Münster 1929, σ. 70, στο κριτ. υπομν. στ. 1 «νέκυν vel δέμας pro σκιάν Blaydes»⁶. Η άλλη παρατήρηση που έχω να κάνω είναι ότι η σημείωση στον στ. 2: «versus in SMA cum priore coniungitur: separaverunt Gaisford et Meineke» δεν είναι ακριβής. Ο Hense σημειώνει: «alter versus cum priore coniungitur in A, disiungitur fortiore distinctione (σκιάν:) interposita in S. dubito de M. cohaerere versus iam voluerunt Gesner et Grotius, si separandi sunt (separarunt Gaisford et Meineke), tamen ex una eademque scaena petiti videntur».

Κείμενο και κριτ. υπόμν. του απ. 6 είναι παρμένα από το ίδιο έργο. Μερικές παραλείψεις ή ανακρίβειες του κριτικού υπομνήματος: 7 λαίνοις P² | 8 ὠχυρομένους F | 11 εὐγωτίδος FP | 12 ὀρχάτους ετημέλλει F | 16 δίκη Canter, quod praefert Lloyd-Jones, *JHS* 76, 1956, 57 n. 24 | 23 τότε' εὐρέθη FP

5. Στη σ. 92 φαίνεται η ανεπάρκεια της συγγρ. όταν χρησιμοποιεί τη λατινική, ακόμη και σε απλές φράσεις. Γράφει: «Pierson ad Moeris p. 368». Πρβ. *Studies*, σ. 65: «cf. Anon. ad Comm. in Arist. Gr.».

6. Στο σημείο αυτό παραπλανάται ο αναγνώστης, καθώς αφήνεται να εννοηθεί ότι η συγγρ. ανέτρεξε η ίδια στο βιβλίο του Blaydes, *Adversaria in Comicoorum Fragmenta ...*, Halis Saxorum I 1890, II 1896, ενώ πρόκειται για δάνειο από τον Schramm.

l 24 *εύρέθη* FP | 27 *ἄστη* Wesseling (έτσι Snell *TrGF* 1. 266 και Schramm, ό.π., η απόδοση της διόρθωσης από τη συγγρ. στον Meineke δεν είναι δυνατόν να ελεγχθεί εξαιτίας της λανθασμένης παραπομπής της) | 30 *ᾠρισεν* F *ᾠισε* P.

Κείμενο και κριτ. υπόμν. του απ. 7 είναι παρμένα από τον Hense. Στον 1ο στ. γραπτέον ακριβέστερα «τί suppl. Genser¹» (αντί Gesner).

3 «Θεοδέκτου *Αλχμέων* απόσπ. 2 N²/Sn και του ιδίου *Ορέστης* απόσπ. 5 N²/Sn».

Το κείμενο και των δύο αποσπασμάτων είναι παρμένο από τον Snell, *TrGF* 1, 231-2 με παράλειψη του κριτικού υπομνήματος, ενώ για έναν φιλόλογο που γνωρίζει από κριτική έκδοση κειμένων είναι απογοητευτικό φαινόμενο η πλήρης αγνόηση του έξοχου κριτικού υπομνήματος της τελευταίας έκδοσης της *Ρητορικής* του Αριστοτέλη από τον Kassel (1976), αφού και τα δύο αποσπάσματα έχουν πηγή τους το έργο αυτού του φιλοσόφου.

(B) Ερχόμαστε τώρα στα κείμενα της δεύτερης κατηγορίας, σ' εκείνα δηλ. που, όταν η συγγρ. συνέτασσε το βιβλίο της, δεν είχαν ακόμη δημοσιευτεί στην έκδοση *PCG* των Kassel-Austin. Η κατηγορία αυτή παρουσιάζει πιο ανάγλυφα τον αναληθή ισχυρισμό της συγγρ. ότι αντέβαλε δήθεν τα σχετικά χφφ, αφού αποδεικνύεται ότι, ενώ οι K.-A. προσθέτουν στις προϋπάρχουσες αντιβολές των χφφ, π.χ. του Αθήναιου των Kaibel και Kock, μερικά καινούργια δεδομένα, η ίδια δεν δίνει τίποτε πέραν των ήδη γνωστών, πράγμα που αποδεικνύει ότι καμία αντιβολή χειρογράφων δεν έγινε από την ίδια. Υπάρχουν μάλιστα περιπτώσεις όπου η συγγρ. εμφανίζει και άλλες αδυναμίες στη συγκρότηση ενός απλού κριτικού υπομνήματος⁷. Τα δείγματα των κειμένων στα οποία θα αναφερθώ προέρχονται από τρεις κωμικούς: Άλεξι, Αντιφάνη και Αναξανδρίδη. Τα αποσπάσματά τους εκδόθηκαν στον 2ο τόμο των *PCG*, το 1991, πολύ αργά, όπως πιστεύω, για να τα χρησιμοποιήσει στο βιβλίο της η κ. Ξ.-Κ.

(1) Αντιφάνους *Δωδωνίς* απ. 91 K. (= Αθήν. 12.526d). Ξ.-Κ. στ. 1 *πόθεν οίχῆτωρ, ἢ τις Ἰώνων*] *ἢ τις* Meineke: *ἢ τις* A K.-A. Πόθεν οίχῆτωρ, ἢ τις Ἰώνων] *ἢ τις* cod. B (teste Peppink Obs. p. 71; *ἢ τις* A: *εἰ τις* CE).

Είναι φανερό ότι η κ. Ξ.-Κ. δεν αντέβαλε τα χφφ· άλλως θα ανέφερε τουλάχιστο τη γρ. του B και δεν θα απέδιδε, μαζί με τους Kaibel και Kock, τη γρ. ἢ τις στον Meineke.

(2) Αντιφάνους *Αίολος* απ. 18 K. (= Αθήν. 10.444 cd)

Ξ.-Κ. στ. 6 *νύκτωρ ἀναστάς ἔτυχεν ὦν ἐβούλετο*

K.-A. *νύκτωρ ἀναστάς ἔτυχεν ὦν ἠβούλετο*] *ἠβ* - ACE

7. Ο καθ. Παπαδημητρίου, στις σσ. 30-31 της εισήγησής του, διαπιστώνει για το κριτικό υπόμνημα: ελλιπείς γραφές κωδίκων, αναγραφές ασήμαντων λεπτομερειών ή απίθανων διορθώσεων, παράλειψη ουσιωδών πληροφοριών και άγνοια προτάσεων που έχουν διατυπωθεί στον αιώνα μας.

Είναι φανερό ότι δεν αντέβαλε τα χφφ του Αθήναιου· άλλως θα έβλεπε ότι και τα τρία χφφ δίνουν ήβουλέτο, την αύξηση δηλ. που υπερσχύει στους μετακλασσικούς χρόνους, βλ. Meisterhans-Schwyzler, *Grammatik der attischen Inschriften*, Βερολίνο 1900, 169.3.

(3) Αναξανδρίδου αδήλ. δρ. απ. 67 K (= Αριστ. *Ηθ. Νικομ.* 7.10, 115α 20 κ.ε.)

Ξ.-Κ. στ. 1 ή πόλις έβούλεθ' ή νόμων ούδέν μέλει

Και πάλι η συγγρ. δίνει ό,τι και οι Kaibel, Kock, ενώ οι Κ.-Α. σημειώνουν και διαφορετική γραφή έβουλεύετο. Αν είχε γίνει αντιβολή από μέρος της συγγρ., ασφαλώς θα είχε σημειωθεί η διαφορετική γραφή έβουλεύετο.

(4) Αντιφάνους αδήλ. δρ. απ. 231.3 κ.ε. Κ. (= Αθήν. 1.22f-23α, Ευστ. *Παρεκβ. εις Ομήρου Οδύσσ.* σ. 1612.15)

Ξ.-Κ. στ. 1 όρᾶς παρὰ ρείθροισι χειμάρρους ὄσα] παρὰ C: περι E

Όμως οι Κ.-Α. δίνουν: παρὰ C Eust.: περί E, που ασφαλώς θα σημειώνε η συγγρ., αν αντέβαλλε, όπως διατείνεται, τα χειρόγραφα, τη γρ. του Ευσταθίου παρὰ. Εξάλλου στον στ. 7 οι Κ.-Α. διατηρούν τη γρ. ἔχοντ' των χειρογράφων CE Eust., ενώ η ίδια, ακολουθώντας τους προηγούμενους εκδότες, δέχθηκε (αντίθετα με ό,τι ισχυρίζεται παρακάτω ο Giangrande) τη διόρθωση του Grobuis σχόντ'.

(5) Αναξανδρίδου *Πρωτεσίλαος* απ. 41 Κ. παρ' Αθην. 4. 131 a-f.

Ούτε στο χωρίο αυτό υπάρχουν ενδείξεις αντιβολής χφφ. Το κριτικό της υπόμνημα στηρίζεται κυρίως στον Kock με αρκετά λάθη. Το κείμενο δεν τυπώνεται, όπως έπρεπε, με τρεις εισθέσεις, όπως απαιτεί το μέτρο, γιατί προφανώς η συγγρ. της οποίας η άγνοια της μετρικής είναι γνωστή και από αλλού, αδυνατεί να συλλάβει την έννοια της εισθεσης.

Το κριτικό υπόμνημα πάσχει πολλαπλώς αλλά θα περιορισθώ μόνο σε ό,τι είναι διαφωτιστικό για το αν έγινε αντιβολή χφφ, δηλ. τις ατέλειές του όσον αφορά στην αναγραφή των γραφών των χφφ.: 3 όμοίως Jacobs: όμοίως AC, αντί του όμοίως AC comprehend. E | 5 δεν σημειώνεται: om. CE. στον ίδιο στ. ο A δεν δίνει βυβακάλους αυτά αλλά βυβακάλους αυτά | 7 άλουργά AC, αντί του άλουργά ACE (-τ(α) -γά CE: τὰ μὲν -γά A) | 16 άντιγενίδαν A.-νίδην CE, όχι άντιγενίδαν ACE | 17 άργαν A | 20 τότε A. ποτέ CE -χορον Mus.: -χωρον ACE | 21 τότε A: ποτέ CE | Θήβας A: πύλας CE | 26 φιάλην CE: φίλην A αντί φιάλη(ην) CE Eust.: φίλην A | 27 Χίου Kock: χιόνος ACE αντί Χίου Kock: χιόνος ACE Eust. | κέρχων A: κέγγχρων CE | 28 δωδεκάπηχυν AE: δωδεκαπήχεων C, αντί δωδεκάπηχυν A, -άπη- E -απήχεων C | 33 και λαμπρότερον om. CE | 36 και A: om. C: έκ Kaibel, αντί του ορθού και A: om. CE: έκ quod praestat Kaibel | όσμαι C, όδ- AE | 37 ποϊαι ACE, όχι ποϊαι AC | τερενόχρωτες όχι

τερενοχρώτες | 39 πολυποδείων AC, αντί πολυποδείων A, πολυποδίων CE
 χολίκων A: κολλ- CE | 40-42 θρίων, λεκίθου, σκόμβρων, ένθρυμματίδων om.
 CE | 43 ὄχρων C: ὄχρων A Musurus, αντί ὄχρων CE κλπ. | 44 om. CE.
 Συνεπώς στο απόσπασμα αυτό αφθονούν τα παραδείγματα που δείχνουν καθαρά
 ότι η συγγρ. δεν αντέβαλε τα σχετικά χφφ, αφού δεν αναφέρει πολλές ιδιορρυθ-
 μίες της παράδοσης του κειμένου όπως αυτή εμφανίζεται στα χφφ.

Τρία άλλα αποσπάσματα που αναφέρει εξετάστηκαν παραπάνω. Στο απόσπ.
 του Αντιφάνους Σαμφώ 196K. παρ' Αθην. 10. 450e-451b υπάρχουν και πάλι
 ικανές ενδείξεις ότι η συγγρ. δεν αντέβαλε τα σχετικά χφφ.: 1 κόλποις, αντί
 κόλποις ACE Eust.: κόλπω Blaydes | 2 αὐτῆς (et v. 18 αὐτῆ) Dindorf: αὐτῆς
 (αὐτῆ) codd. αντί αὐτῆς Morelius: αὐτῆς A et οἱ supra η CE | versus 4-5 om.,
 6-8 contraxerunt CE | 7 αὐτῆ Morelius: ἀν- ACE | 21 ἀναγιγν -A: -γιν- CE.

(6) Αλέξιδος Λίνος απ. 135 K. (= Αθην. 4.164 bd)

Στ. 1 βιβλίον: η συγγρ. δεν αναφέρει τίποτε, όμως οι K.-A. σημειώνουν:
 βιβλ. -Musurus: βυβλ. -A. Εκτός από την αντιβολή του A η κ. Ξ.-K. μπορούσε
 στην περίπτωση αυτή να δει τη διόρθωση Μουσούρου κι από την πρώτη έκδοση
 του Αθηναίου, την οποία αφήνει να εννοηθεί ότι δήθεν χρησιμοποίησε, όμως η
 πραγματικότητα, η άγνοια δηλ. της διόρθωσης Μουσούρου, τη διαφεύδει. Στ. 2
 λαβέ: η συγγρ. σημειώνει γάρ λαβέ A: παῖ, λαβέ Jacobs κλπ., όμως οι K.-A. δί-
 νουν λάβε A και δική μας αυτοψία από μικροταινία το επιβεβαίωσε.

(7) Αλέξιδος Ὀδυσσεύς ὑφαίνων απ. 155 K. (= Αθην. 7.302f.-303a)

Ξ.-K. στ. 1 καὶ τοὺς ἀλιέας εἰς τὸ βάραθρον ἐμβάλω] ἀλ. εἰς τὸ β. ἐμβάλω
 CE ἀλ. δὲ εἰς τὸ β. ἐμβάλω A

K.-A. Καὶ τοὺς ἀλιέας εἰς τὸ βάραθρον ἐμβάλω] καὶ et δὲ om. CE |
 ἐμβάλλω A.

Εἶναι φανερό ότι η συγγρ. δεν αντέβαλε τα χφφ αλλά αρκέστηκε σε ό,τι εί-
 χαν οι Kaibel, Kock, αποσιωπώντας έτσι ότι οι κώδικες CE παραλείπουν και το
 σύνδεσμο καί. Επίσης δεν γνωρίζει ότι ο A δίνει ἐμβάλλω. Ας σημειωθεί, επί-
 σης, ότι ο στ. 4 όπως εκδίδεται είναι μετρικά απαράδεκτος.

(8) Αντιφάνους αδήλ. δρ. απ. 300 K. (= Αθην. 2.44 ab)

Ξ.-K. στ. 3 τριωβόλω δὲ πόρνη] τριωβόλω E: τριβόλω C

Στ. 9 αὐθαδίαν αὐθαδία] αὐθαδίαν αὐθαδία C: -ειαν -εία E

Όμως οι K.-A. δίνουν: τριωβόλω E (ο ex ω corr.): τριῦβλω C και αὐθά-
 δι(αν) αυθαδία C: -ειαν εία E.

Η συγγρ. δεν αντέβαλε τα χειρόγραφα, αφού δεν σημειώνει τίποτε περισσό-
 τερο από ό,τι έχουν οι Kaibel και Kock, τους οποίους παρακολουθεί συστημα-
 τικά.

(9) Αναξανδρίδου Πόλεις απ. 39 K. (= Αθην. 7, 279f-300a)

Ξ.-Κ. στ. 1 αναφέρει απλώς *συμμαχεῖν*. Όμως σύμφωνα με τους Κ.-Α. τα χειρόγραφα δίνουν: *συμμ- Α: ξυμμ- CE*.

Στ. 3 αναφέρεται απλώς *ἡμῶν*. Όμως οι Κ.-Α.: *ἦ- CE*. Στον ίδιο στίχο η Ξ.-Κ. αναφέρει *διέχουσιν* χωρίς κανένα σχόλιο, ενώ οι Κ.-Α.: *διέχουσιν Musurus: διέχουσι ACE*.

Στ. 6 *πάρα* πολύ χωρίς σχόλιο, όμως *πάρα* πολύ ut Ar. Plut. 445: *πε(ρι) CE*.

Στ. 11 *ὑμῖν* χωρίς σχόλιο όμως οι Κ.-Α.: *ὑμῖν ACE: ἡμῖν Eust.*

Στ. 12 *αἰέλουρον*, όμως οι Κ.-Α.: *αἰέλουρον Α: αἴλουρον CE*.

Στ. 14 *μυγαλῆ* CE: *μυγάλη Α*. Όμως οι Κ.-Α. δεν αναφέρουν τίποτε. Αντίθετα σημειώνουν *δέ γ' οὐ Α: δ' οὐ CE*.

Απ' τις γραφές που αναφέρθηκαν στο απόσπ. αυτό οδηγούμαστε στο αβίαστο συμπέρασμα ότι η συγγρ., παρά τον ισχυρισμό της, δεν είδε τα χειρόγραφα των οποίων αγνοεί διάφορες γραφές.

(10) Αλέξιδος Απεγλαυκωμένος απόσπ. 16 K. (= Αθην. 224f.-225a)

Στ. 2 η Ξ.-Κ. ακολουθώντας τον Kock γράφει *ποιεῖν*, όμως οι Κ.-Α. ακολουθώντας τα χειρόγραφα ACE δίνουν, όπως και ο Kaibel, *ποεῖν*. Όπως είναι γνωστό οι τύποι *ποιεῖν/ποεῖν* απαντούν αδιακρίτως ήδη από την αρχαϊκή εποχή, βλ. Thraette, *The Grammar of Attic Inscriptions*, 1, Βερολίνο / Νέα Υόρκη 1980, 328 «in the period ca. 450-200 B.C. the iota of ποιέω is freely omitted in all type of texts before the vowels ει and η» και 329 «The spellings without iota increase in frequency until the second half of the fourth century when they are common» Πρβ. και Hunter, *Eubulus The Fragments*, Καίμπριτζ 1983, 174.

Στ. 11 η Ξ.-Κ. ακολουθώντας τον Kock γράφει *ῶ τάν* χωρίς κανένα σχόλιο. Ορθά οι Κ.-Α.: *ῶ τᾶν* και στο κριτικό υπόμνημα: *τᾶν ACE* (vid. Cratin. fr. 307, Nicoph. fr. 30). Για την ορθογραφία της λ. βλ. Schwyzer, *Gr.Gr.* 2.52¹ «*ῶ τᾶν oder τᾶν*» ο Chantraine, *Dict. Etym.*, στο λ. ορθογραφεί μόνο *τᾶν*. Για τη σημασία βλ. *Mnem.* 19 (1966) 225-30. Γενικότερα βλ. G. Bjorck, *Das Alpha Impurum und die tragische Kunstsprache*, Ουψάλα 1950, 275-7· H. Wankel, *Demosthenes, Rede für Ktesiphon über der Kranz*, Χαϊδελβέργη 1976, 1316.

Στο σημείο αυτό παρέλκει πιστεύω η παράθεση και άλλων παραδειγμάτων που θα επιβεβαίωναν την άποψή μου ότι η συγγρ. δεν είδε τα χειρόγραφα και σίγουρα δεν τα αντέβαλε. Πάντως επαναλαμβάνω ότι εξέτασα όλα τα κείμενα που παραθέτει και από πουθενά δεν φαίνεται ότι έγινε από μέρους της αντιβολή χειρογράφων. Αντίθετα, είναι πασιφανής ο δανεισμός των κειμένων από προηγούμενες εκδόσεις. Ούτε βέβαια παραθέτονται «οι ουσιαστικότερες από τις διορθώ-

σεις που έχουν κατά καιρούς προταθή», όπως ισχυρίζεται (σσ. 7-8)⁸. Το περιεργό είναι ότι δύο φιλόλογοι του Αθήνησι, προστάτες της συγγρ., βεβαιώνουν σε εισήγησή τους (σ. 3): «Τα αποσπασματικά αυτά κείμενα συνοδεύονται από κριτικό υπόμνημα βασιζόμενο σε αντιβολή όλων των κωδίκων». Η βεβαίωσή τους είναι προφανώς χωρίς καμία σημασία⁹.

Στην εισήγησή μου στους εκλέκτορες ακαδημαϊκούς για το έργο της συγγρ. είχα παραθέσει περισσότερα δείγματα της εργασίας της κ. Ξ.-Κ. από όπου φαινόταν ότι ο ισχυρισμός της δεν ευσταθούσε. Στο παρόν σημείωμα είμαι σύντομος, γιατί κι από ένα και μόνο παράδειγμα μπορεί κανείς να συναγάγει τα συμπεράσματά του. Όμως στην αγωγή που κατέθεσε εναντίον μου η κ. Ξ.-Κ. επαναλαμβάνει τον ισχυρισμό ότι στη δική της έκδοση παρατίθενται γραφές και πληροφορίες που προέρχονται από δική της κριτική εργασία μετά από αντιβολή των σχετικών χειρογράφων και παραπέμπει στο απόσπασμα Αντιφάνους αδήλ. δρ. 231.3 κ.ε. Κ. παρ' Αθην. 1.22f-23a, Ευστ. Παρ. εις Ομήρ. Οδύσσ., σ. 1612. 15.

Στο κείμενο της συγγρ., εκτός του ότι οβελίζονται με τον Naber οι φράσεις *οίονει δίψαν τινά ἢ ξηρασίαν σχόντ'* σημειώνω τα εξής, από τα οποία φαίνεται ότι δεν έγινε αντιβολή χφφ: στ. 1 *παρά C*, αντί του *παρά C Eust.* (Soph.): *περί E* | 5 *γίνεται*, αντί του *γίνεται CE Eust.* | 6 *οίονει* | 7 *ἔχοντ'* del Kaibel, αντί του Naber, *Mnem.* 8, 1880, 52 | *σχόντ'* Grotius: *ἔχοντ'* CE Eust. Η γρ. όμως των χφφ *ἔχοντ'* ταιριάζει καλύτερα στο χωρίο κι αυτή υιοθετήθηκε από τους Κ.-Α. Στο χωρίο αυτό δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι έγινε αντιβολή χφφ: αντίθετα, όπως προκύπτει από την παράλειψη των διαφόρων γραφών, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι η συγγρ. αρκέστηκε στην απλή επανάληψη προηγούμενων εκδόσεων.

8. Βρήκα μία μόνο διόρθωση του Gulick, ο οποίος στο απόσπ. Ευβούλου, *Πάμφιλος* 80-82 στη θέση του † *ἀρεσίαν* † πρότεινε *ἐγκρυφίαν*. Ο ίδιος ο Gulick, εκδότης του Αθήναιου στη Loeb Classical Library (η συγγρ. έχει μεγάλη αδυναμία στις εκδόσεις της σειράς αυτής) εμφανίζεται χωρίς λόγο και στο απόσπ. Αναξανδρίδου *Πρωτεσίλαος* 41 Κ. στ. 8, όπου στο κριτ. υπόμν. της συγγρ.: 8 *βουτυροφάγους* duce Meineke | recte Kaibel, Gulick. Μα *βουτυροφάγους* έχουν όλοι οι εκδότες, οι Κ.-Α. μάλιστα δίνουν Casaubono duce Elmsley. Συνεπώς τι θέση είχε ο άσημος Gulick; Το ίδιο όνομα επανέρχεται στο απόσπ. Αλέξιδος *Λίνος* 135 Κ. στ. 16 με μια απαράδεκτη προσθήκη.

9. Ανάλογο πάθημα του επίδοξου ακαδημαϊκού σε εισήγησή του: Ο καθ. Στεφανόπουλος έγραψε (*Ελληνικά* 35, 1984, 187) σε βιβλιοκρισία του έργου της Ξ.-Κ. *Studies* ... ότι «η ανασύνθεση της Αντιγόνης του Ευριπίδη επιχειρείται δυστυχώς ερήμην του νέου, σημαντικότετου πατύρου, Ρ. Οκ. 3317 (47, 1980, 6-10)». Η κ. Ξ.-Κ. του απάντησε ότι δεν μπορούσε να τον λάβει υπόψη, γιατί ο πάπυρος εκδόθηκε όταν η εργασία της είχε ήδη τυπωθεί. Ο επίδοξος ακαδημαϊκός (Πρακτικά, σ. 20) παρατηρεί: «Ο Πάπυρος αυτός είναι ανέκδοτος ... Γιατί αυτές οι απροσεξίες του κ. Στεφανόπουλου;» Όμως ο πάπυρος είχε δημοσιευτεί στο *Lustrum* 17 (1974) 8 και η κ. Ξ.-Κ. παραπέμπει σ' αυτόν στη σ. 83 της διατριβής της! Ποιος άραγε απροσεχεί;

Υστερόγραφο

*The faintest of all human passions
is the love of truth*

A. E. Housman

Όταν έγραφα για πρώτη φορά στην εισηγητική μου έκθεση για την παραπάνω υπόθεση της δήθεν αντιβολής χειρογράφων από τη συγγρ., αλλά και μέχρι πρόσφατα, δεν είχα δει την κριτική που έγραφε για το βιβλίο αυτό ο καθ. Giangrande. Όταν τη διάβασα, δεν μπορούσα να πιστέψω στα μάτια μου. Εκτός από τα αστήριχτα εγκώμια για το πόνημα, ο G. αναφέρεται στη «στέρεη γραμματική» γνώση της συγγρ. Διερωτώμαι πού την είδε, αφού πουθενά δεν χρησιμοποιείται τέτοιου είδους γνώση από τη συγγρ., αν και θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί, π.χ., στο απ. Αντιφάνους *Αίολος* 18 στ. 6 K. (= Αθήν. 10.44 cd), όπου η συγγρ. είχε την ευκαιρία να χρησιμοποιήσει τις γραμματικές της γνώσεις, αλλά δεν το έπραξε, γιατί προφανώς δεν γνώριζε ότι η γρ. ἡβούλετο ήταν έγκυρη. Η έλλειψη γραμματικών γνώσεων φαίνεται και στην επιλογή της διόρθωσης Kock ποιείν αντί του ποείν των χφφ (Άλεξις *Απεγλαυκωμένος* απ. 16 στ. 2 K.) ή στην ορθογράφηση του ὦ τᾶν (γράφει ὦ ᾿τᾶν ακολουθώντας τον Kock)¹⁰.

Στη συνέχεια ο ευφάνταστος συνάδελφος αντιφάσκει προς τον εαυτό του σχετικά με το περιεχόμενο του βιβλίου της συγγρ. Απαριθμεί επιτροχάδην τις τάσεις που επικράτησαν ως τη βαθμιαία εμφάνιση της «Buchproesie»: τη μεγάλη επίδραση του Ευριπίδη σε λεξιλόγιο και καλολογικά στοιχεία, την αυξανόμενη προτίμηση για τον ρεαλισμό και τη μετάβαση από τους στενούς ορίζοντες της πόλης στην πλατύτερη «Weltauschauung» που επιβλήθηκαν στην ελληνιστική εποχή. Η απορία μου είναι πώς είναι δυνατό να υποστηριχθεί ότι τον 4ο π.Χ. αι. επικρατούσαν τα χαρακτηριστικά της ελληνιστικής εποχής για να τα περιγράψει, όπως διατείνεται ο G., η συγγρ.; Ακολουθεί μια δεύτερη αντίφαση: αφού τις τυπικές αυτές τάσεις, που ήταν συνηθισμένες στην ελληνιστική εποχή, τις είχαν ήδη, όπως ο ίδιος λέει, περιγράψει ο Rohde, ο Briosio και πολλοί άλλοι φιλόλογοι που είχαν συνεισφέρει σ' αυτή την έρευνα για τους λογοτεχνικούς προγόνους του 4ου αι. και της ελληνιστικής εποχής, πώς εξηγείται η γενική απόφανση «it is now gratifying to see such antecedents, as regards drama, acutely identified and systematically illustrated by Professor Xanthakis-Kara-

10. Εκεί όπου η συγγρ. θα μπορούσε να δείξει τις γραμματικές της γνώσεις ήταν βέβαια στο βιβλίο της Δημοσθένους *Κατά Μειδίου* και συγκεκριμένα: 11 λητουργία/λειτουργία, 20 έδυνήθησαν/ήδυνήθησαν, 47 ήλιαία/ήλιαία, 99 κλαιήσει/κλαήσει, 105 έαλωκέναι/ήλωκέναι, 165 δωρειᾶς/δωρεᾶς, 173 πλείον/πλείν, 180 έλεινός/έλεινός, 191 έμελλον/ήμελλον, 227 είνεκα/ένεκα κ.ά. Σε καμμία ωστόσο περίπτωση δεν συζητεί γραμματικά προβλήματα, πράγμα που από μόνο του βοά ότι η συγγρ. είναι εξαιρετικά αδύνατη και στη γραμματική.

manos»; Δεν μας διευκρινίζει ο G. το ζητούμενο, δηλ. τι ακριβώς ταύτισε και τι επεξήγησε η συγγρ. που ήταν άγνωστο πριν από την εργασία της.

Εκεί όμως που οι φαντασιώσεις του G. γίνονται εξωφρενικές είναι στον ισχυρισμό του ότι η συγγρ. «has critically edited» τα δραματικά κείμενα της συλλογής που παραθέτει (σσ. 64-100) και μάλιστα «according to the most advanced canons of textual criticism». Ποιοι να είναι άραγε οι κανόνες αυτοί; Να είναι τίποτε άλλο από τη γνωστή μέθοδο που εγκαινιάστηκε τον περασμένο αιώνα κυρίως από τον Karl Lachmann, όπως τελειοποιήθηκε στον αιώνα μας (Maas); Ο μετριοφρων καθ. G. μας παραπέμπει σ' ένα άλλο μέλος της ομάδας, ο οποίος στο *Ant.Cl.* 35 (1986) 417, μας πληροφορεί ότι οι περίφημοι αυτοί πιο εξελιγμένοι κανόνες είναι αυτοί που συμφωνούν με τη μέθοδο του «éminent Giangrande». Η μέθοδος, εξηγεί, «repose sur une connaissance approfondie de la pratique de l'imitatio, variatio et oppositio, caractéristique de la poésie alexandrine en général». Ο ίδιος, στο ίδιο περιοδικό, τ. 58 (1989) 305, επαναλαμβάνει τα χαρακτηριστικά «d'une saine critique textuelle»: «Celle-ci est basée sur une connaissance approfondie et exhaustive de l'œuvre de chaque poète en question et des conventions littéraires et stylistiques propres à la poésie hellénistique en général». Όπως είναι φανερό, βρισκόμαστε μπροστά σε μια οργανωμένη ομάδα, με αρχηγό τον «éminent» G., η οποία προπαγανδίζει υπέρ μιας ιδιότυπης μεθόδου που έχει κάποια εφαρμογή (όπως οι ίδιοι ομολογούν) στην ελληνιστική ή στην αλεξανδρινή ποίηση. Και διερωτώμαι: τι σχέση μπορεί να έχει μια τέτοια μέθοδος (αν υπάρχει έτσι ξεκομμένη) με το έργο της κ. Ξ.-Κ., η οποία, όπως έχει δειχθεί παραπάνω, παραθέτει κείμενα του 4ου αι. παρμένα από προηγούμενους εκδότες;

Αλλά το πράγμα γίνεται ανυπόφορο όταν ο «éminent» G. δίνει δείγματα εφαρμογής της ορθής μεθόδου, π.χ., ισχυρίζεται ότι η κ. Ξ.-Κ. «απορρίπτει τέτοιες αυθαίρετες αλλαγές όπως *ἄρσενι in Eubulus 107.1 K.*». Μα *ἄρρени* είναι η γρ. των κωδίκων του Αθήναιου κι έτσι εκδίδουν οι Kaibel, Kock και K.-A. Η συγγρ. απλώς ακολουθεί τους K.-A., και συνεπώς δεν μπορεί να γίνει λόγος για απόρριψη αυθαίρετων αλλαγών. Αντίθετα, σε πολλές περιπτώσεις υιοθετεί άκριτα διορθώσεις, ενώ το κείμενο των χφφ είναι υγιές: π.χ. Αναξανδρίδου, *Πρωτεσίλαος* απόσπ. 41 K., όπου στον στ. 22 υιοθετεί τη γρ. *μεταβάλλοντας* Meineke, ενώ οι K.-A. προτιμούν τη γρ. των χφφ *μεταβάλλειν*. Όμοια, στον στ. 27 δέχεται χωρίς σοβαρό λόγο τη γρ. *Χίου* Kock, ενώ οι K.-A. προτιμούν τη γρ. των χφφ *χιόνος*, κ.ά.π. Στο δεύτερο παράδειγμα που αναφέρεται, δηλ. Εύβουλος 69.1 K., η γρ. *κάκιστον* του A είχε γίνει δεκτή από τους Kaibel, Kock και K.-A. Ο Hunter μόνο υιοθετεί την εισήγηση του Dobree, *κάκιστα* και σημειώνει απλώς στο κριτ. υπόμν. *possis etiam κακῶς τὸ*. Συνεπώς, πού είναι η απόρριψη αυθαίρετης αλλαγής, αφού είναι και ηλίου φαινότερον ότι η συγγρ. ακολουθεί απλώς τους K.-A.; Στο Εύβουλος 67 στ. 1 K. η γραφή των κωδίκων *ὄστις λέχη*

γάρ υιοθετήθηκε από τους Kaibel, Kock, Hunter, K.-A., μόνο που ο Hunter στη σημείωσή του αναφέρει ότι του έγινε εισήγηση από τον Arnott για αλλαγή της σειράς των λέξεων σε λέξη γάρ ὅστις. Επομένως η κ. Ξ.-Κ. δεν είχε να απομακρύνει τίποτε αυθαίρετο, αφού μάλιστα ακολουθεί απλώς τους K.-A. Στο απ. Αντιφάνης 202.9 Κ. η γραφή των κωδίκων είναι τοιούτω ACE, και υιοθετήθηκε από τον Kaibel. Ο Kock άλλαξε σε τοιούτου και η κ. Ξ.-Κ. επανήλθε στη γρ. τοιούτω. Ωστόσο η περίπτωση είναι ενδεικτική, γιατί δείχνει ότι, και όταν γίνεται μία ενδιαφέρουσα εισήγηση από άλλους, η συγγρ. δεν είναι σε θέση να την αξιολογήσει σωστά. Η γρ. τοιούτου υιοθετήθηκε από τους K.-A. ως εισήγηση Bothe και ως απαραίτητη, υποθέτω, για την ομαλότερη ροή του κειμένου: τοιούτου ... καρπού ... οἶον. Στην περίπτωση του απ. Ἐχιππος 14.1 Κ. τα χειρόγραφα του Αθηναίου δίνουν εὔστοχος, γραφή που αποδέχονται οι Kaibel και Kock. Ο Dobree έκανε τη μάλλον ατυχή εισήγηση εὔτροχος και ο Meineke την εικασία εὔστομος (εὐγλωττος, αδολέσχης), αφού αλλού στην κωμωδία γίνεται λόγος για τις ιδιότητες αυτές των φιλοσόφων (βλ. και Παράλληλες εξελίξεις, σ. 39). Η γρ. εὔστοχος σημαίνει ή «αυτός που επιτυγχάνει το ορθό» ή «αυτός που είναι ετοιμόλογος». Η Ξ.-Κ. στην προκειμένη περίπτωση κράτησε απλώς τη γρ. των κωδίκων ακολουθώντας τους Kaibel και Kock.

Οι υπόλοιπες παρατηρήσεις του Giangrande διορθώνουν ή επεξηγούν το κείμενο της συγγρ. και δεν μας ενδιαφέρουν εδώ. Ένα όμως απ., Μοσχ. Τραγ. 3-6 Ν.,

*Κενόν θανόντος ἀνδρὸς αἰκίζειν σκιάν
ζῶντας κολάζειν οὐ θανόντας εὐσεβῆς*

είναι χαρακτηριστικό της σπουδής του καθηγητή G. να πρωτοτυπήσει. Συγκεκριμένα, ισχυρίζεται, ενάντια στη γνώμη όλων των προηγούμενων εκδοτών, ότι η γρ. των χφφ καινόν (η διόρθωση κενόν, που έγινε δεκτή από όλους τους εκδότες και μελετητές, είναι πρόταση του Nauck) «is derogatory» και σημαίνει «οὐ ... εὐσεβῆς in 6 and means (cf. Passow, *Handw.* s.v.) “unheard of” i.e. “not the done thing”». Η εισήγηση αυτή είναι τερατώδης διατηρεί τη γρ. των κωδίκων MA καινόν που θεωρεί μειωτική παραπέμποντας στο λεξικό του Passow, όπου όμως στο λήμμα καινός δεν έχει τίποτα σχετικό. Το μεταφράζει «ανήκουστο» (καλύτερα θα ήταν «καινοφανές») και το επεξηγεί ως not the done thing = a thing that one does not do «κάτι που δεν γίνεται». Είναι ωστόσο και ηλίθου φαινότερο ότι το νόημα ταιριάζει με τη διόρθωση Nauck κενόν¹¹ (= «μά-

11. Πρβ. και Schramm σ. 70: «v. 1: Vocem κενόν i.e. vanum, irritum, quae versui optime congruit, cum Nauckio praefero [...]. Male autem Blaydes, p. 218 loco vocis proposuit; νέκυν vel δέμας, quia vox tradita aptissima est adiectivo κενόν. Cf. Eur. fr. 532. Κατθανών δὲ πᾶς ἀνὴρ γῆ καὶ σκιά; cf. adesp. 25». Την άστοχη εισήγηση του Blaydes, που αποκρούουν όλοι οι εκδότες και την αποσιωπούν, η κ. Ξ.-Κ. την αναφέρει στο κριτικό υπόμνημά της. Με τον τρόπο αυτόν «απορρίπτει αυθαίρετες μεταβολές» όπως μας διαβεβαιώνει ο G.! Ότι εξάλλου το επίθετο κενός χρησιμοποιείται

ταιο», «χωρίς αποτέλεσμα») δηλ.

«δεν φέρνει κανένα αποτέλεσμα η προσβολή της σκιάς ενός νεκρού,
η ευσέβεια απαιτεί να τιμωρεί κανείς τους ζωντανούς, όχι τους νεκρούς».

δηλ. το οὐ αναφέρεται στο θανόντας κι όχι στο εὐσεβές. Ὅτι έτσι έχει το πράγμα φανερώνουν εκτός από τα χωρία του Στοβαίου στο κεφ. 57 και ο Ευριπ. Φοίν. 1320-1 *Τοῖς γὰρ τεθνεῶσι χρῆ τὸν οὐ τεθνηκότα / τιμὰς διδόντα χθόνιον εὐσεβείν θεόν*. Και του ίδιου του Μοσχίωνα απ. 7 N* (Stob. 4.57. 14),

<τί> κέρδος οὐκέτ' ὄντος αἰκίζειν νεκρούς;
τί τὴν ἄναυδον γαῖαν ὑβρίζειν πλέον;
ἐπὰν γὰρ ἡ κρίνουσα καὶ τὰς ἡδονὰς
καὶ τ' ἀνιαρὰ φροῦδος αἴσθησις φθαρῆι,
τὸ σῶμα κωφοῦ τάξιν εἴληφεν πέτρου.

Επανόρθωση

Στη βιβλιοκρισία για το βιβλίο της κ. Ξανθάκη-Καραμάνου, *Δημοσθένους Κατὰ Μειδίου*, που δημοσιεύτηκε στα *Ελληνικά* 45 (1995) 158-166, εκ παραδρομής αναγράφηκε στη σ. 158 ότι το έργο του P. J. Rhodes, *A Commentary on the Aristotelian Athenian Politeia*, Oxford 1981 απουσιάζει από τη βιβλιογραφία του βιβλίου της κ. Καραμάνου, ενώ υπάρχει. Επίσης στη σ. 163, τρίτη σειρά από το τέλος, αντί «αν παρουσιαστεί σε κάποιον ευκαιρία» να γραφεί: «αν παρουσιαστεί κάποια ευκαιρία».

Αθήνα

N. KONOMIHS

στους τραγικούς σε συμπραζόμενα που σχετίζονται με τις τιμές των νεκρών· πρβ. Σοφ. Αι. 971,

*πρὸς ταῦτ' Ὀδυσσεὺς ἐν κενοῖς ὑβρίζετω.
Αἴας γὰρ αὐτοῖς οὐκέτ' ἐστίν,*

όπου ο Σχολιαστής ερμηνεύει «ματαίως». Και Ευριπ. *Τρω.* 1248-50,

*Δοκῶ δὲ τοῖς θανοῦσι διαφέρειν βραχὺ
εἰ πλουσίων τις τεύξεται κτερισμάτων
κενὸν δὲ γαύρωμ' ἐστὶ τῶν ζώντων τότε,*

όπου κενὸν Vp: καινὸν P.

Σ' ένα χωρίο του Ευβούλου, *Πάμφιλος* απόσπ. 80-82.6, Κ. η χειρόγραφη παράδοση έχει καινός Α αλλά το νόημα απαιτεί κενός που εισήχθη στο κείμενο από τον Μουσούρο. Γενικότερα για τη χρήση του κενός πρβ. Αριστοφ. *Βάτρ.* 530 οὐκ ἀνόητον καὶ κενόν, Πλάτ. *κωμ.* 174.21 *μάτην διὰ κενῆς*, Αριστοφ. *Σφ.* 929 *διὰ κενῆς ἄλλως*.